

معرفی کتاب‌های درسی حوزه علمیه حیدرآباد هند در قرن ۱۲ و ۱۱، بر اساس بررسی نسخه‌های خطی ابن خاتون در کتابخانه آستان قدس

کاظم استادی^۱

چکیده

محمد بن علی خاتون عاملی، مشتهر به ابن خاتون (م ۱۰۵۹ق)، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان بوده؛ که به ایران و حیدرآباد هند مهاجرت نموده است. در دوره ابن خاتون، حوزه علمیه حیدرآباد همانند پیشوای قبل از وی، یعنی میر محمد مؤمن استرآبادی (م ۱۰۳۴ق)، رونق داشته است؛ و جدای از وجود مدارس مختلف همانند مدرسه «دارالشفاء» یا مدرسه «لنگر فیض‌اثر»، علمای شیعی متعددی نیز در آن منطقه حضور داشته‌اند. اکنون، با توجه به موقعیت ابن خاتون در دربار قطب‌شاهیان و حوزه درسی قابل توجه وی، که در آن، شاگردان متعددی را پرورش داده است؛ و نیز انتقال کتابخانه شخصی او به آستان قدس رضوی، مناسب است تا تمامی نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون بررسی شوند و عناوین کتب درسی حوزه علمیه قرن دهم و یازدهم آن منطقه، از میان آنها، استخراج و معرفی گردند. پس از بررسی حدود ۳۷۵ نسخه خطی موجود از کتابخانه ابن خاتون که شامل حدود ۴۱۹ عنوان اثر می‌باشند، کتب درسی و کمک‌درسی مرتبط با آنها، در سه بخش «دروس مقدماتی» (شامل: ادبیات، منطق و آداب البحث)؛ «دروس اصلی» (شامل: فقه و اصول فقه)؛ «دروس جنبی» (شامل: فلسفه و کلام؛ تفسیر؛ هیأت و نجوم؛ حدیث و رجال)، تفکیک و معرفی گشتند؛ و مشخص شد، با توجه به تعدد نسخه‌های خطی کتاب‌های درسی این کتابخانه، به نظر می‌رسد که حوزه علمیه حیدرآباد هند، در آن دوران، از منابع تخصصی و درسی مورد نیاز، برخوردار بوده است.

کلیدواژه‌ها: وقف، کتابخانه آستان قدس رضوی، ابن خاتون، قطب‌شاهیان، شیعیان شبه‌قاره.

۱. نسخه‌شناس و پژوهشگر حوزه مطالعات اسلامی.

مقدمه

در سال ۱۰۶۷ قمری، چهارصد نسخه خطی توسط «اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی» وقف آستان قدس رضوی شده است (به عنوان نمونه نک: آبی، ۵۶۵ق: برگ اول). همه این نسخ، دارای یادداشت‌های وقفی همانندی بودند؛ که برخی با مهر بزرگ و برخی جدای از مهر بزرگ، عبارت‌های مختصری را نیز به صورت دستنوشته به همراه داشتند (به عنوان نمونه نک: کربلائی، (قرن ۱۱)، شرح شافیه؛ همو، ترتیب ایضاح الاشتباه، صفحات اول و آخر).

پس از بررسی نسخه‌های وقفی اسدالله به آستان قدس رضوی، اطلاعاتی مختلفی به دست آمده که برخی از آنها عبارتند از: الف. در میان این نسخه‌ها، نسخ متعددی یافت شدند که به حکومت و شاهان قطب‌شاهی مربوط هستند. با توجه به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است؛ و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردان وی در این کتابخانه وجود دارند؛ و از جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده، به نظر می‌رسد که شخص «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی»، فرزند شیخ محمد خاتون می‌باشد (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۱۴، سراسرمتن).

محمد بن علی بن أحمد بن علی نعمة الله بن خاتون، مشتهر به ابن خاتون، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند (نک: کریمیان، ۱۳۹۳ش: ج ۱۴، و سلماسی، ۱۳۹۹ش: ج ۳، مدخل ابن خاتون) که به ایران و هند مهاجرت نموده‌اند (نک: مهاجر، ۱۴۱۰ق و فرهانی منفرد، ۱۳۷۷ش: سراسرمتن). ابن خاتون از شاگردان میر محمد مؤمن استرآبادی ۱۰۳۴ق در هند، و نیز دایی خود، شیخ بهایی م ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ق، در ایران بوده است و تألیفات متعددی دارد (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۵ سراسرمتن)؛ که تقریظ و اجازه‌ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی وی، قابل توجه است (به عنوان نمونه نک: خاتون عاملی، ۱۰۳۷ق: برگ آخر).

شیخ محمد خاتون، حوزه درسی در حیدرآباد هند برپا نمود و شاگردان متعددی را همانند «هارون بن خمیس جزایری، ملا معزالدین محمد اردستانی، حسن بن علی جامعی، محمد علی کربلائی، علی بن طیفور، نظام الدین احمد صاعدی، ملا ظهیرالدین»، پرورش داده است (به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ط، سراسرمتن)؛ که از جمله مهم‌ترین آنها میرزا محمد بن شرف الدین موسوی جزائری حسینی قرن ۱۱ صاحب اثر مفصل «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»؛ استاد علامه مجلسی است (نک: والا زاده، ۱۳۸۳ق: سراسرمتن).

در دوره ابن خاتون، حوزه عملیه حیدرآباد همانند پیشوای قبل از وی، یعنی دوره میر محمد مؤمن استرآبادی (م ۱۰۳۴ق)، رونق داشته است و جدای از مدارس مختلف همانند «مدرسه دارالشفاء» یا مدرسه «لنگر فیض اثر» (برای اطلاع از منطقه لنگر فیض اثر، نک: بلگرامی، ۱۹۲۴ق: ۷۹) و

تصویر ۱- الفوائد العلیة فی شرح الاثنی عشریة ، نسخه ۲۵۰۹، کتابخانه آستان قدس، صفحه آخر

کتابخانه‌هایی همانند «کتابخانه عامره»، علمای متعددی نیز در آن حوزه درسی و منطقه حیدرآباد حضور داشته‌اند که برخی از آنها عبارتند از: «شیخ حسن غیاث، شیخ دبیر، شیخ رحیم محمد حاجب، شیخ عبدالطیف، شیخ محمد طاهر، شیخ محی الدین پیرزاده، شیخ معین الدین، شیخ ملک محمد شیرازی و ...» (نک: صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱م: سراسرمتن).

بیان مسأله

پس از چندین ماه تلاش و از طریق جستجوی در فهرس مختلف کتابخانه آستان قدس و نیز «فهرستگان نسخ خطی ایران» و نیز رایانه کتابخانه قدس رضوی، فهرست نسخ خطی وقفی فرزند شیخ محمد خاتون از کتابخانه وی، شناسایی و در یک مجموعه جمع‌آوری و تنظیم شد (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۸، مقدمه). به نظر می‌رسد که نسخه‌های خطی وقف شده توسط اسد الله خاتون به آستان قدس رضوی دارای اهمیت ویژه‌ای است که برخی از آنها عبارتند از: «شخصیت علمی و موقعیت حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار قطب‌شاهیان و نیز حکومت صفویه»، «حضور مؤثر ابن خاتون در حوزه علمیه جنوب حیدرآباد»، «نسبت فامیلی شیخ محمد خاتون با شیخ بهایی و نسب جبل عاملی وی»، «تعداد زیاد نسخ خطی و قدمت تاریخی آنها»، «انتقال جالب توجه این کتابخانه از هند به ایران» و نیز «انحصاری بودن برخی از نسخه‌های خطی این کتابخانه» (برای اطلاع بیشتر نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۶، سراسرمتن).

نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون شامل موضوعات متنوعی هستند، که در نوع خود حائز توجه می‌باشند. موضوعات آن به ترتیب الفبایی به این شرح هستند: «اخبار، اخلاق، ادبیات، اسطرلاب، اسماء الله، اصول فقه، اعتقادات، انساب، انشاء، پاسخ پرسش‌ها، تاریخ، تجوید، تراجم، تفسیر، تقویم، جغرافیا، حدیث، درایه، دعا، رجال، ریاضیات، شعر، صرف، طب، عرفان و تصوف، علوم قرآن، فضایل و مناقب، فقه، فلسفه، قرائت، قصص قرآن، کلام و اعتقادات، گوناگون، لغت، منطق، نحو، هندسه، هیأت و نجوم». این کتابخانه با توجه به موضوعات موجود در آن و نیز کثرت تعداد نسخ خطی در هر موضوع، شاکله و ساختار کتابخانه‌های عالمان حوزی و به تعبیر امروزی، «کتابخانه آخوندی» دارد. برخی از موضوعات، دارای عناوین و نسخه‌های بیشتری هستند که برخی آنها عبارتند از: ۱- موضوع فقه و اصول فقه، با حدود ۷۲ نسخه. ۲- موضوع منطق، با حدود ۷۲ نسخه. ۳- موضوع کلام و اعتقادات، با حدود ۵۸ نسخه. ۴- موضوع تفسیر، با حدود ۳۸ نسخه. ۵- موضوع فلسفه، با حدود ۲۵ نسخه.

اکنون با توجه به وجود این کتابخانه معظم و منحصر به فرد، و نیز ریاست شیخ محمد خاتون بر حوزه دینی و سیاسی منطقه حیدرآباد، مناسب است تا کتب درسی آن حوزه علمیه از میان نسخ خطی ابن خاتون و نیز شواهد جنبی دیگر، استخراج و معرفی گردند.

پیشینه پژوهش

پیرامون وضعیت کتب درسی در حوزه‌های علمیه متقدم، به صورت غیر مستقل و جسته و گریخته، مطالبی در برخی آثار وجود دارد؛ همچون:

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد الله (۱۹۴۱م)، کشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، بغداد: مكتبة المثنی (نیز، بیروت: دار إحياء، دار العلوم الحدیثة، ودار الكتب العلمیة). (به عنوان نمونه نک: ج ۱، ستون ۴۳، ۶۶، ۱۵۱، ۱۵۵، ۱۸۶، ۱۹۴، ۳۴۶؛ ج ۲، ستون ۶۰۲، ۶۳۹، ۱۱۴۵، ۱۲۷۰، ۱۴۲۷، ۱۴۷۷، ۱۴۸۴، ۱۶۹۸، ۱۷۲۰، ۱۹۷۶).

قنوجی، صدیق بن حسن خان (۱۳۹۵ق)، *أبجد العلوم*، بیروت: دار الکتب العلمیة. (به عنوان نمونه نک: ج ۲، ص ۵۷، ۶۶، ۲۲۵، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۹۴، ۳۰۶، ۵۶۲).

برخی آثار نیز از بعضی جنبه‌ها یا دوره‌ها به وضعیت کتب درسی و یا نظام آموزشی در حوزه‌های علمی متقدم پرداخته‌اند؛ همانند:

ابن صاعد اندلسی (۱۳۸۳ش)، *التعریف بطبقات الامم: تاریخ جهانی علوم و دانشمندان تا قرن پنجم هجری*، مترجم غلامرضا جمشیدنژاد، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

شهابی، علی اکبر (۱۳۷۵ش)، *آموزش و پرورش در مکاتب و مدارس قدیم*، (فرهنگ ایران زمین، ج ۲۹)، تهران: بی‌نا.

عبدالجیل حسن عبدالمهدی (۱۴۰۱ق)، *المدارس فی بیت المقدس فی العصرین الایوبی و المملوکی*، عمان - اردن: مکتبة الاقصی.

غنیمه، محمد عبدالرحیم (۱۳۷۲ش)، *تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی*، ترجمه نورالله کسائی، تهران: دانشگاه تهران.

محمد طاهر بن فرج الله تنکابنی (۱۳۵۳ش)، *کتب درسی قدیم*، چاپ ایرج افشار (فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰)، تهران: مؤلف.

معینی، محسن و اسماعیل باغستانی (۱۳۸۸ش)، *تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی*، تهران: کتاب مرجع. معینی، محسن و اسماعیل باغستانی و خسرو باقری (۱۳۹۳ش)، مقاله «تعلیم و تربیت (تعلیم و تعلم)»، تهران: دانشنامه جهان اسلام.

ملکی، محمد (۱۳۷۶ش)، *آشنایی با متون درسی حوزه‌های علمیه ایران: شیعه، حنفی، شافعی، قم: دارالکتب*. همچنین، اینجانب سه مقاله پیرامون نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون و کتابخانه شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹م) نگارش کرده‌ام؛ که البته مخطوط هستند و هنوز منتشر نشده‌اند:

- ۱- بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ق) به آستان قدس رضوی.
- ۲- فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی در کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۳- معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

بنابراین، ظاهراً نوشته حاضر، اولین اثر مستقل پیرامون کتابهای درسی حوزه علمیه حیدرآباد هند در قرن دهم و یازدهم بر اساس نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹م) می‌باشد؛ که اکنون در سه بخش «دروس مقدماتی»، «دروس فقه و اصول» و «دروس جنبی» ارایه می‌گردد.

۱- مقدمات (ادبیات، منطق و ...)

در نظام حوزه علمیه، مرحله مقدمات شامل آموزش ادبیات عرب (صرف، نحو و ...) و نیز آشنایی با دروس پایه مثل منطق و آداب بحث است. به همین منظور، کتاب‌های دوره مقدمات را در چند بخش از نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون معرفی می‌گردد.

۱-۱- ادبیات

برای ادبیات عرب، یک سری علوم زیر مجموعه مثل علم صرف، علم نحو، علم بیان، علم معانی خواننده می‌شوند؛ گاهی نیز به عنوان درس جنبی، تجوید نیز در حوزه‌های علمیه به صورت محدود خوانده می‌شده است.

تا چندین قرن اصلی‌ترین کتاب درسی ادبیات عرب در حوزه‌های علمیه، «الکتاب» اثر عمرو بن عثمان بیضاوی بصری، معروف به سیبویه (م ۱۸۰ق) بوده است؛ همچنین، کتاب «الایضاح فی النحو» اثر ابوعلی فارسی (م ۳۷۷ق) و «الجمل فی النحو» اثر عبدالقاهر جرجانی (م ۴۷۴) نیز، جز کتب درسی متقدم صرف و نحو بوده‌اند (نک: حاجی خلیفه، ج ۲، ستون ۶۰۲؛ صدیق حسن‌خان، ج ۳، ص ۳۱، ۴۵).

اما از قرن هفتم و هشتم، تدریس کتاب‌های دیگر و بیشتری نیز متداول شده است؛ همچون:

«الفیه» اثر ابن معطی مغربی (م ۶۲۸ق).

«الکافیه» و «الشافیه» اثر ابن حاجب نحوی (م ۶۴۶ق)

«العزّی فی التصریف» اثر ابراهیم زنجانی (متوفی بعد از ۶۵۵ق).

«الفیه» اثر ابن مالک اندلسی (م ۶۷۲ق).

«الدرة المضيئة فی شرح الألفية» (شرح ألفية ابن مالک لابن الناظم) اثر ابو عبدالله بدرالدین محمد مالک طائی دمشقی نحوی مشهور به ابن الناظم (م ۶۸۶ق).

«شرح الکافیه» و «شرح الشافیه» اثر رضی‌الدین محمد بن حسن استرآبادی (متوفی بعد از ۶۸۸ق).

«مغنی اللیب عن کتب الأعراب» اثر ابی محمد عبدالله جمال‌الدین بن یوسف بن احمد بن عبد الله بن

هشام انصاری مصری مشهور به ابن هشام (م ۷۶۱ق).

«شرح ابن عقیل علی الفیه ابن مالک» (شرح ابن عقیل)، اثر بهاء‌الدین عبدالله بن عقیل عقیلی همدانی

(م ۷۶۹ق).

«مقدمه الاجرومیه» اثر محمد بن محمد بن داود صنهاجی معروف به ابن اجروم (م ۷۲۳ق).

«الهدایة فی النحو» (الهدایة)، در مورد نویسنده آن، اختلاف است؛ برخی آن را از ابو حیان اندلسی (م ۷۴۵ق)،

یا زبیر بصری، یا ابن درستویه (م ۳۴۷ق) و برخی نیز از دختر ابن حاجب (متوفی بعد از ۶۴۶ق) دانسته‌اند.

«شرح العزّی فی التصریف الزنجانی» (شرح التصریف) اثر ابوسعید سعدالدین مسعود بن عمر تفتازانی

(م ۷۹۲ق).

«البهجة المرضیة علی ألفية ابن مالک» یا «النهجة المرضیة» معروف به سیوطی، تألیف جلال‌الدین

عبدالرحمن سیوطی (م ۹۱۱ق).

«الفوائد الصمدیة» اثر بهاء‌الدین عاملی (م ۱۰۳۰ق).

کتاب‌های درسی مرتبط با ادبیات عرب و آثار جنبی آن، در نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون عبارتند

از:

صرف و نحو

- جالب توجه است که لااقل بیست عنوان نسخه فقط در موضوع نحو و پنج عنوان مستقل در موضوع صرف، در کتابخانه ابن خاتون موجود است. برخی از عناوین نسخه‌های صرف و نحو به ترتیب الفبا عبارتند از:
- ۱- حاشیه الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیة اثر بخاری، محمد عصمت الله بن محمود (۱۰۰۰ق)، با کد دستیابی: ۳۸۰۵.
 - ۲- حاشیه الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیة^۲ اثر حسینی، ابوطالب بن ابوالفتح (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۳۸۰۶.
 - ۳- الدررة المضيئة فی شرح الالفیة^۳ (شرح الفیة ابن مالک = شرح ابن ناظم = شرح ابن المصنف = شرح الخلاصة الالفیة) اثر ابن مالک، محمد بن محمد (۶۸۶ق)، با کد دستیابی: ۳۸۳۹.
 - ۴- الشافیة فی الصرف^۴ اثر ابن حاجب، عثمان بن عمر (۶۴۶ق)، با کد دستیابی: ۳۹۳۷.
 - ۵- شرح الشافیة^۵ اثر کربلائی، محمد علی (قرن ۱۱)، با کد دستیابی: ۳۸۳۴.
 - ۶- شرح الشافیة^۶ اثر یزدی، ملا خضر (قرن ۸)، با کد دستیابی: ۳۸۳۲.
 - ۷- شرح الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیة^۷ اثر خواجگی شیرازی، محمد بن احمد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۳۸۵۴.
 - ۸- شرح الفیة ابن مالک^۸ (شرح الالفیة فی النحو = شرح صغیر) اثر مکودی، عبدالرحمن بن علی (۸۰۷ق)، با کد دستیابی: ۳۸۴۳.
 - ۹- شرح الفیة ابن مالک^۹ (نحو فارسی)، اثر کاشانی، سلطان محمد بن علی (قرن ۱۱)، با کد دستیابی: ۳۸۴۱.

۱. ابن حاجب نحوی (م ۶۴۶ق) کتابی در نحو نوشته بنام کافیّه، که شروح و حواشی متعددی بر آن نوشته شده؛ از جمله عبدالرحمن جامی (م ۸۹۸ق) شرحی بر کافیّه ابن حاجب دارد بنام الفوائد الضیائیة (یا شرح جامی یا شرح کافیّه)؛ که مولی محمد عصمت الله بن محمود بخاری به نصف شرح جامی، حاشیه‌ای زده، و همین کتاب حاضر باشد.
۲. شرحی است به «قول» از ابوطالب ابن ابوالفتح حسینی بر اوایل شرح جامی.
۳. شرح مشهوری است بر کتاب منظوم الالفیة یا الخلاصة نظم ابن مالک (م ۶۷۲ق) با عناوین رمزی «ص-ش»؛ که ظاهراً در سال ۶۷۶هـ در دمشق انجام پذیرفته، و به شرح ابن ناظم مشهور گشته است. این شرح، جزء شروح ممتاز و متداول در تدریس الالفیة است؛ و به آیات قرآن نیز استشهد می‌کند.
۴. رساله‌ای متوسط و معروف است در صرف عربی که شروح فراوانی دارد. مؤلف، ابتدا علم صرف را تعریف می‌کند و سپس اصول ابنیه اسم و فعل را می‌آورد و در ذیل آنها مباحث صرفی را شرح و تحلیل می‌نماید.
۵. شرح مفصلی است بر الشافیة فی الصرف ابن حاجب (م ۶۴۶ق)؛ مؤلف، محمد علی کربلائی از شاگردان شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) است که در شرح خود، ابتدا قطعه‌ای از متن را می‌آورد و بعد به فارسی شرح می‌کند.
۶. شرح جامعی است بر الشافیة فی الصرف ابن حاجب (م ۶۴۶ق) از ملا خضر یزدی؛ که ظاهراً در صفر سال ۷۲۰ق تألیف شده است.
۷. شرحی است از خواجگی شیرازی بر شرح جامی (م ۸۹۸ق) با نام «الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیة»؛ که آن نیز شرح بر کافیّه ابن حاجب در نحو است. شارح آن را با استفاده از شرح رضی الدین استرابادی و حواشی شهاب و دیگر مختصرات و مطولات برای فرزند خود ابوالسعادات سعدالملة و الدین محمد تألیف کرده است.
۸. شرح مختصری بر الفیة ابن مالک (م ۶۷۲ق)؛ که در آن، اعراب اشعار الفیه مورد بررسی قرار گرفته است و وجوه اعراب آن بیان شده است. عبدالرحمن مکودی، دو شرح کبیر و صغیر بر الفیه ابن مالک نوشته؛ که رساله حاضر ظاهراً همان شرح صغیر وی می‌باشد، که به سال ۷۹۹ق نگارش یافته است.
۹. ترجمه و شرح مزجی فارسی است بر «الفیه» ابن مالک (م ۶۷۲ق) در نحو؛ که کاشانی آن را برای فرزندش محمدجعفر به سال ۱۰۰۹ق نگاشته است. این شرح با استفاده از شرح ابن ناظم به اعتراضات و نقدهای وارده بر آن پاسخ می‌دهد.

- ۱۰- شرح الكتاب لسيبويه^۱ اثر سيرافي، حسن بن عبدالله (۳۶۸ق)، با کد دستیابی: ۳۸۷۸.
- ۱۱- شرح قطر الندی و بلّ الصدی^۲ اثر ابن هشام، عبدالله بن يوسف (۷۶۱ق)، با کد دستیابی: ۳۹۷۰.
- ۱۲- فراید القلايد في مختصر شرح الشواهد^۳ (شواهد عینی = شرح شواهد) اثر بدرالعینی، محمود بن احمد (۸۵۵ق)، با کد دستیابی: ۱۸۹۶۰.
- ۱۳- الكتاب^۴ (الکتا)، اثر سيبويه، عمرو بن عثمان (۱۸۰ق)، با کد دستیابی: ۳۸۹۶ و ۳۸۹۷.
- ۱۴- الوافية في شرح الكافية^۵ (شرح کافیه = شرح الكافية المتوسط)، اثر استرآبادی، حسن بن محمد (۷۱۷ق)، با کد دستیابی: ۳۹۵۹.

معانی بیان و تجوید

- در کتابخانه ابن خاتون، نسخه‌ای در فن «معانی بیان و بلاغت» به چشم نخورد؛ اما لااقل پنج نسخه در تجوید قابل ذکر هستند، که از «العقد الفريد في نظم التجويد» دو نسخه موجود است:
- ۱- شرح حرز الامانی و وجه التهانی^۶، مؤلف نامشخص، با کد دستیابی: ۳۰۴۹.
- ۲- العقد الفريد في نظم التجويد^۷ (روح المريد في شرح عقد الفريد = العقد الفريد في علم التجويد = القراءة و التجويد)، اثر سمرقندی، محمد بن محمود (۷۸۰ق)، با کد دستیابی: ۳۰۵۳ و ۳۰۵۴.
- ۳- اللمعة في التجويد^۸، مؤلف نامشخص، با کد دستیابی: ۳۰۶۰.

۱. شرح مبسوط و مفصلی است از ابوسعید سیرافی بر «الكتاب» سيبويه (۱۸۰ق)؛ که از لحاظ اسلوب بیان، دقت و جامعیت از امهات شروح کتاب سيبويه محسوب می‌شود.
۲. شرح متوسطی است بر کتاب «قطر الندی و بل الصدی» دیگر شارح (۷۶۱ق)؛ که با عناوین «اصل، شرح» تنظیم شده و مورد توجه علمای ادب عربی و از کتابهای درسی حوزههای علمی می‌باشد، و شروح متعدد دیگری نیز دارد.
۳. نویسنده، فقیهی است لغوی و نحوی، که قاضی القضاة دیار مصر بوده و آثار متعددی دارد؛ از جمله: دو شرح بر شواهد شروح الفیه ابن مالک نگاشته است؛ که یکی شرحی است مفصل بنام «المقاصد النحویة فی شرح شواهد شروح الالفیه». وی این شرح را به خواهش شاگردان خود، مختصر نموده که به نام فوائد - فرائد - القلائد فی مختصر شرح الشواهد خوانده میشود و از شرح اولی مشهورتر می‌باشد؛ و آن را در سال ۸۱۷ق به پایان برده است.
۴. کتابی نحوی مشهوری است از قرن دوم. بنای کتاب بر سه «سفر» است؛ و به لحاظ اشتهار و اهمیت اثر، در زمانهای مختلف شروح و تعالیق و تفاسیر متعددی به دست بزرگان ادبیات بر آن نوشته شده است.
۵. شرح متوسطی با عناوین «قوله - قوله»، بر کتاب «الكافية في النحو» ابن حاجب است که به نام «شمس الدین یحیی بن ابراهیم بن یغرش معروف به ابن بیلکا» تالیف شده است.
۶. کتاب شرحی است مفصل و تحقیقی بر کتاب حرز الامانی و وجه التهانی اثر فیه (۵۹۰ق)، که متکی به نقل اختلاف قراء؛ و مشتمل است بر نه فصل: الفصل الاول فی معرفة حلا الشيخ ابي القاسم ناظم هذه القصيدة، الثاني فی بیان الرخصة فی قرأة القرآن علی الوجوه، الثالث فی ان قرأة القرآن سنة متبعة باخذها الآخر عن الاول، الرابع فی بیان ما يقبل الان من القراءات و یقر به و الضابط الذلک، الخامس فی بیان القراءات التي یقرأ بها الناس اليوم، السادس فی بیان ما العلة التي من اجاها اشبهه، السابع فی بیان لم جعل القراء الذين، اختيروا للقراءة سبعة، الثامن فی بیان هل كان القرآن مجموعا علی عهد النبى (ص)، التاسع فی بیان ما السبب الذي من اجله جمع عثمان».
۷. شرحی است بر قصیده شارح، معروف به «العقد الفريد في نظم التجويد».
۸. رساله مختصری است مفید در عمده مباحث تجوید مرتب به پنج مقاله (هر مقاله در چند فصل) به شرح زیر: مقاله اولی فی الادغام و الاظهار و ما يتبعها من احكام النون الساكنة و التنوين، المقالة الثانية فی هاء الكنايه، المقدمه الثالثة فی المد و القصر، المقالة الرابعة فی حکم الرأت و فيها فصلان، المقالة الخامسة و هی خاتمه الرساله فی مخارج الحروف.

۴- وقوفات القرآن^۱ (الوقوف اللازمة)، اثری از مؤلفی ناشناس، با کد دستیابی: ۳۰۶۱/۴.

۲-۱- منطق

در دوره‌های متقدم، آثار منطقی مختلفی مورد توجه و تدریس در حوزه‌های علمیه بوده‌اند؛ که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

«الإشارات و التَّنبيهات» (قسمت منطق)، اثر ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا، مشهور به ابن سینا (م ۴۲۸ ق).
«الشفاء» (قسمت منطق)، اثر ابن سینا (م ۴۲۸ ق).
«البصائر النصيرية في علم المنطق» اثر قاضی زین الدین عمر بن سهلان ساوجی (م ۴۵۰ ق).
«حکمة الاشراف» (قسمت منطق)، شهاب‌الدین سهروردی (م ۵۷۸ ق).
«هدایه الحکمه» یا «هدایه» یا «هدایه اثیرالدین ابهری» (قسمت منطق)، نوشته‌ی اثیرالدین ابهری مفضل بن عمر (م ۶۶۳ ق).

«ایساغوجی» اثر اثیرالدین ابهری (م ۶۶۳ ق).

«تَجْرِيدُ الإعتقاد» یا «تجريد الکلام» (قسمت منطق)، خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ ق).
«الرساله الشمسيه في قواعد المنطق» یا «شمسيه»، اثر نجم‌الدین عمر بن علی قزوینی (م ۶۷۵ ق).
«مطالع الانوار» اثر سراج‌الدین محمود بن ابوبکر احمد ارموی (م ۶۸۲ ق).
«الْجَوْهَرُ النَّضِيدُ فِي شَرْحِ مَنْطِقِ التَّجْرِيدِ» یا «جوهر النضيد» اثر حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، معروف به علامه حلّی (م ۷۲۶ ق)، که در شرح قسمت منطق کتاب تجريد خواجه نصیرالدین طوسی است.
«لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار» یا «شرح مطالع الأنوار في المنطق»، اثر قطب‌الدین رازی (م ۷۶۶-۷۷۶ ق).
«تهذيب المنطق و الکلام» (قسمت منطق)، اثر مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی (م ۷۹۱-۷۹۷ ق).
«الکبرى في المنطق» یا «رساله مختصر الكبرى»، اثر ابوالحسن فخرالدین علی بن محمد حسینی جرجانی، مشهور به میرسید شریف جرجانی (م ۸۱۶ ق).

«شرح هدایه اثیرالدین ابهری» (قسمت منطق)، اثر شمس‌الدین محمد بن حمزه فتّاری (م ۸۳۴ ق).

«الفوائد الفناریة» و «شرح ایساغوجی» شمس‌الدین فتّاری (م ۸۳۴ ق).

«الحاشية على تهذيب المنطق للتفتازاني» یا «حاشیه ملاعبدالله»، اثر عبدالله بن شهاب‌الدین یزدی (م ۹۸۱ ق).

در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، حدود ۷۲ عنوان نسخه با موضوع منطق یافت می‌شود. غالب نسخه‌های منطق متعلق به قرن دهم و یازدهم هستند؛ و قدیمی‌ترین نسخه تاریخداری در این موضوع، مربوط به قرن هفتم می‌باشد. در این میان، برای عناوین کتب منطقی درسی و کمک درسی (شامل اصل و حواشی آنها) از این آثار می‌توان به ترتیب الفبا یاد کرد:

۱. مختصری است بدون خطبه در بیان وقوف قرآن که به ترتیب سور شریفه با ذکر علل وقف نگاشته شده است.

- ۱- ایساغوجی^۱ (الکلیات الخمس = المدخل الی علم المنطق = الرسالة الاثریة فی المنطق)، اثر اثیرالدین ابهری، مفضل بن عمر (۶۶۰ق)، با کد دستیابی: ۱۱۳۴.
 - ۲- تحریر القواعد المنطقية فی شرح الرسالة الشمسية^۲ (شرح شمسیه قطبی)، اثر قطب الدین رازی، محمد بن محمد قرن ۸ (۷۶۶ق)، با کد دستیابی: ۱۰۸۲.
 - ۳- التصور و التصدیق^۳ اثر دوانی، محمد بن اسعد (۹۰۸ق)، با کد دستیابی: ۱۸۴۰۲ (نیز: ۱۰۶۲/۲).
 - ۴- تنویر المطالع و تبصیر المطالع^۴ (حاشیه حاشیه شرح المطالع = تعویذ المطالع و تبصیر المطالع = حاشیه حاشیه الجديدة علی شرح المطالع)، اثر دوانی، محمد بن اسعد (۹۰۸ق)، با کد دستیابی: ۹۹۱.
 - ۵- حاشیه انموذج العلوم^۵ (الرد علی الدوانی)، اثر استرآبادی، محمد امین بن محمد شریف (۱۰۳۳ق)، با کد دستیابی: ۹۷۹.
 - ۶- حاشیه تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسية^۶ (حاشیه شرح الشمسية)، اثر عصام الدین اسفراینی، ابراهیم بن محمد (۹۵۱ق)، با کد دستیابی: ۱۰۳۷، ۱۸۴۰۶، ۱۸۴۰۹، ۱۰۳۴، ۱۰۶۲/۱، ۱۰۶۲/۶، ۱۰۶۲/۷، ۱۰۶۲/۹، ۱۰۲۸، ۱۸۴۰۷، ۱۰۳۶. از کثرت نسخه‌های این اثر در کتابخانه ابن خاتون، بعید نیست که فقط همین عنوان، کتاب اصلی منطقی بوده است که در حوزه علمیه حیدرآباد هند تدریس می‌شده است.
 - ۷- حاشیه تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسية^۷ اثر استرآبادی، شرف الدین علی قرن ۱۰ (۹۶۵ق)، با
-
۱. رساله، تالیف اثیرالدین فضل بن عمر ابهری سمرقندی (۶۶۰م.ق.). از اکابر علمای معقول است که در آن به کلیات و مسائل مهم منطقی به طور اختصار و بسیار فشرده پرداخته شده است. با این که این رساله خلاصه‌ای از مباحث مهم منطقی و مشتمل بر ایساغوجی، قول شارح قضایا، تناقض، عکس، قیاس و صناعات خمس است اما چون فصل اول آن عنوان «ایساغوجی» دارد به این نام شهرت یافته است. بر این کتاب، حواشی زیادی نگاشته شده است.
 ۲. یکی از شروح «شمسیه» نجم الدین کاتبی است با عناوین «قال - اقول»؛ که مدتها متن درسی حوزه‌ها بوده و به سال ۷۲۹ق تألیف و به غیاث الدین محمد بن رشیدالدین فضل الله (وزیر سلطان محمد خدابنده) اهداء شده است؛ و مشتمل بر یک «مقدمه» و سه «خطابه» و «خاتمه». مقدمه: در بیان ماهیت منطقی و بیان نیاز بدان و بیان موضوعات آن؛ مقاله ۱. مفردات؛ مقاله ۲. قضایا و احکام آن؛ مقاله ۳. قیاس؛ خاتمه: در اجزاء و اقسام علوم.
 ۳. رساله کوتاهی است درباره تقسیم علم به تصور و تصدیق که با توجه به اقوال منطقیین در باب مذکور نگاشته شده است. صاحب الذریعة این رساله را از محمد بن اسعد دوانی دانسته ولیکن در برخی از فهرست کتابخانه‌ها از عصام الدین ابراهیم اسفراینی و نیز میر سید شریف دانسته شده است.
 ۴. رساله حاضر «حاشیه جدید» محمد بن اسعد دوانی بر «حاشیه جدید» دشتکی است که با عنوان «قوله» می‌باشد. شیوه دوانی در این حاشیه چنین است که نخست از حاشیه میر سید شریف جرجانی را نقل کرده و سپس به نقل سخن خود در حاشیه نخست و آنگاه (با عنوان «قیل» یا «قال بعض الناظرین») اعتراضات صدرالدین دشتکی و فرزند وی، غیاث الدین منصور دشتکی، را آورده است.
 ۵. رساله‌ای است ظاهراً از محمد امین استرآبادی (م ۱۰۳۳ یا ۱۰۳۶) درباره مسأله نهم انموذج العلوم ملاجلال دوانی (م ۹۰۸ه.ق.). راجع به آنکه «تصور مفید تصدیق نیست».
 ۶. حاشیه مختصری است بر برخی از مواضع کتاب «تحریر القواعد المنطقية فی شرح الرسالة الشمسية» اثر قطب الدین محمد تحتانی (۷۶۶ق). در بعضی از نسخه‌ها نام اسفراینی به عنوان محشی به صراحت در مقدمه آغاز نسخه ذکر شده است، اما در برخی دیگر از فهرست نسخه‌ها، مؤلف ناشناس معرفی شده‌اند و حتی بعضاً در برخی فهرست‌ها با عنوان حاشیه‌های ناشناس بر حاشیه جرجانی بر طوابع (مطالع) اصفهانی معرفی شده‌اند.
 ۷. حاشیه بر مبحث قضایا از تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسية است و در آن متعرض به حاشیه میر سید شریف (م ۸۱۶ق) شده است.

- کد دستیابی: ۱۱۶۴. نیز برای دیدن یک نسخه به زبان فارسی از این اثر، نک: ۱۰۵۵ (۱۰۵۳/۴).
- ۸- حاشیه تهذیب المنطق^۱ (حاشیه ملا عبدالله = التحفة الشاهجانية) اثر یزدی، ملاعبدالله بن حسین (۹۸۱ق)، با کد دستیابی: ۱۰۰۸.
- ۹- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۲ (الحاشیه علی مبحث تمام المشترك = حاشیه حاشیه الشریفیه علی شرح الشمسیه)، اثر اشرفی جرجانی، عبدالحی بن عبدالوهاب (۹۵۹ق)، با کد دستیابی: ۱۰۵۰.
- ۱۰- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۳ (حاشیه حاشیه شرح الشمسیه)، اثر حنفی تبریزی، شمس الدین محمد (۹۳۵ق)، با کد دستیابی: ۱۰۳۸/۱ و ۱۰۳۹ و ۱۰۶۲/۴ و ۱۸۴۰۴.
- ۱۱- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۴ (حاشیه الجندی) اثر جندی، ملا احمد بن محمد قرن ۱۰ (۹۶۱ق)، با کد دستیابی: ۱۰۴۱/۱ و ۱۰۵۳/۲.
- ۱۲- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۵ (حاشیه الدوانی) اثر دوانی، محمد بن اسعد (۹۰۸ق)، با کد دستیابی: ۱۰۳۳.
- ۱۳- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۶ (حاشیه عماد الفارسی = حاشیه حاشیه شرح الشمسیه = قرا حاشیه)، اثر عماد الدین فارسی، عماد بن یحیی (قرن ۹)، با کد دستیابی: ۱۰۰۱.
- ۱۴- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۷ اثر تبریزی، شرف الدین محمد، با کد دستیابی: ۱۰۴۲ (۱۰۴۲/۲).

۱. حاشیه ای است توضیحی با عناوین «قوله - قوله» بر مبحث ضابطه انتاج اشکال اربعه از کتاب تهذیب المنطق و الکلام ملا سعد تقطازانی (م ۷۹۲ق)؛ که تدریس اش میان طلاب علوم قدیمه متداول است. رساله مرتب است بر یک مقدمه و دو مقصد: مقدمه و مقصد اول در شرح کلام است و مقصد دوم در نقل اقوال؛ و تألیف آن، اواخر ذی قعدة ۹۶۷ در نجف ختم شده است.
۲. حاشیه ای است از عبدالحی جرجانی با عناوین «قوله، قوله» بر حاشیه میرسید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر تحریر القواعد المنطقية فی شرح شمسیه قطب الدین رازی. حواشی موجود، مربوط به دو بخش مختلف با دو سرآغاز متفاوت هستند: حواشی دسته نخست به مبحث تمام مشترك مربوط میشوند و حواشی دیگر، مباحث دیگری هستند.
۳. حاشیه ای است با عنوان «قوله، قوله» از حنفی بر اوایل حاشیه میر سید شریف گرگانی (م ۸۱۶ق) بر اوایل شرح شمسیه قطبی. این رساله در فهراس با نامهای متفاوت و یا ناشناس آمده، و برخی آن را حاشیه عصام الدین اسفراینی دانسته اند.
۴. حاشیه ای است با عناوین «قوله، قوله» بر حاشیه میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر کتاب تحریر القواعد المنطقية فی شرح شمسیه قطب الدین رازی.
۵. حاشیه ای مختصری است با عناوین «قوله» و «قال الشارح» بر حاشیه میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر شرح قطب الدین رازی (م ۷۶۶ق) بر شمسیه نجم الدین کاتبی قزوینی؛ که اوائل شمسیه را شامل است. دوانی دو بار بر این شرح، حاشیه نویسی کرده است؛ حاشیه قدیم و حاشیه جدید. منصور بن صدرالدین دشتکی (۹۴۸ق) نیز ردی بر آن دارد.
۶. حاشیه ای است با عناوین «قوله» و «قال الشارح» بر حاشیه میر سید شریف گرگانی (م ۸۱۶ق) بر «تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسیه» قطب الدین رازی (م ۷۶۶ق)؛ که فقط تا مبحث تصورات موجود است، و تألیف آن در هرات و ظاهراً محرم سال ۸۵۰ق به پایان رسیده است.
۷. حاشیه ای است بر حاشیه میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر کتاب تحریر القواعد المنطقية فی شرح شمسیه قطب الدین رازی در مبحث تمام مشترك. نام مؤلف رساله به صورتهای مختلف ثبت شده، و اکثراً به دو صورت «حاجی صدر [تبریزی]» و «شرف الدین حاج محمد تبریزی»؛ البته در یک موضع، فهرستنگار مؤلف را شمس الدین محمد حنفی تبریزی دانسته است.

- ۱۵- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۱ اثر میرگیسو، محمد بن قاسم، با کد دستیابی: ۱۰۵۴ (۱۰۵۳/۳).
- ۱۶- حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية^۲، اثر دشتکی شیرازی، میر صدرالدین محمد (۹۰۳ق)، با کد دستیابی: ۱۰۲۷.
- ۱۷- حاشیه حاشیه الجرجانی علی لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار^۳ (حاشیه حاشیه شرح مطالع الانوار)، اثر میرزا جان باغنوی، حبیب الله بن عبدالله (۹۹۴ق)، با کد دستیابی: ۹۹۳ نیز نک: ۹۶۴/۳ و ۱۸۳۹۶ و ۹۸۳.
- ۱۸- حاشیه حاشیه الجرجانی علی لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار^۴ اثر باوردی، ملا احمد (قرن ۹)، با کد دستیابی: ۹۶۴/۴ نیز نک: ۹۶۴/۳ و ۱۸۳۹۶ و ۹۸۳.
- ۱۹- حاشیه حاشیه لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار^۵ (حاشیه جدید علی حاشیه الجرجانی علی شرح مطالع الانوار) اثر دشتکی شیرازی، میر صدرالدین محمد قرن ۱۰ (۹۰۳ق)، با کد دستیابی: ۹۹۰ نیز نک: ۹۶۴/۳ و ۱۸۳۹۶ و ۹۸۳.
- ۲۰- شرح الشمسية فی القواعد المنطقية^۶ اثر تفتازانی، مسعود بن عمر (۷۹۲ق؟)، با کد دستیابی: ۱۰۷۸.
- ۲۱- شرح تهذیب المنطق^۷ اثر اشرفی جرجانی، عبدالحی بن عبد الوهاب (۹۵۹ق؟)، با کد دستیابی: ۱۰۸۷.
- ۲۲- شرح تهذیب المنطق^۸ اثر نیریزی، محمود بن محمد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۱۰۸۸.

۱. حاشیه‌ای است بر حاشیه میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر کتاب تحریر القواعد المنطقية فی شرح شمسیه قطب الدین رازی در مبحث تمام مشترک.
۲. حاشیه‌ای است با عنوان «قوله- قال الشارح» از دشتکی بر «حاشیه تحریر القواعد» سید شریف جرجانی (۸۱۶ق) بر شرح شمسیه قطب الدین رازی (۷۶۶ق)، که ناتمام مانده است؛ و محشی در آن کوشیده است ایرادات بر میر سید شریف را رد نماید.
۳. حاشیه‌ای است با عنوان «قوله- قوله» بر حاشیه میر سید شریف بر شرح مطالع قطبی (م ۷۶۶ق) که رد و ایرادات بر سید را دفع نموده؛ مؤلف، ملا میرزا جان باغنوی تلمیذ ملاجلال دوانی و میر غیاث الدین منصور دشتکی می باشد که گویا کتاب را در دو مجلد کتابت نموده؛ مجلد اول از آغاز تا باب امکان صدق، و مجلد دوم از ابتدای مبحث تصدیقیات تا تلازم و تعاند شرطیات، ولی در منابع فهرستی اشارهای به جلد دیگر نشده است.
۴. حاشیه‌ای است بر حاشیه میر سید شریف بر شرح قطب رازی بر مطالع الانوار ارموی. نام مؤلف را ابوالحسن احمد ابیوردی ثبت کرده‌اند؛ ولی تاریخ کتابت برخی نسخه‌ها با ایام ابوالحسن ابیوردی نا هماهنگ است. البته نسخه کتابخانه مرعشی کتاب را از حسن بن علی ابیوردی دانسته که اثر چندانی از او در دست نیست، ولی با تاریخ هماهنگ است.
۵. حاشیه‌ای است از میر صدرالدین دشتکی (م ۹۰۳ق) بر حاشیه میرسید شریف بر شرح قطب رازی بر مطالع الانوار سراج الدین محمود ارموی. این حاشیه دوم میر صدر است، بر حاشیه شریفیه و معروف به «حاشیه جدید» میباشد؛ که وی آن را برای رد حاشیه قدیم ملاجلال دوانی (۹۰۸ق) معاصر خود، بر حاشیه شریفیه تألیف کرده است.
۶. شرحی توضیحی متوسطی از شمسیه است با عنوان «قال، اقول» که بر شرح شمسیه قطب الدین رازی (م ۷۶۶ق) نیز نظر دارد. دارای مقدمه و سه مقاله و یک خاتمه می باشد و ظاهراً به سال ۷۵۳ق در شهر جام تألیف شده است. این شرح، تا قبل از آن که میرسید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) حاشیه خود را بر شرح قطب الدین رازی بر شمسیه بنویسد، جزء کتب درسی و متداول بین طلاب حوزه‌های علوم روزگار بوده است.
۷. شرح مزجی است بر بخش منطق تهذیب الکلام و المنطق سعدالدین تفتازانی (۷۹۲ق)؛ که ظاهراً در صفر سال ۹۵۹ق نگارش یافته است.
۸. شرحی کاملی است بر کتاب «تهذیب المنطق و الکلام» سعدالدین تفتازانی (م ۷۹۲ق). تقریظی نیز از پسر استاد مؤلف، امیر غیاث الدین منصور دشتکی، بر این کتاب آمده است.

۲۳- الفوائد البرهانية في تحقيق الفوائد الفنارية^۱ (البرهانية في تحقيق الفوائد الفنارية)، اثر برهان الدين بن كمال الدين حميد (قرن ۹)، باكد دستيابي: ۱۱۱۲.

۲۴- القواعد الجلية في شرح الرسالة الشمسية^۲، اثر علامه حلي، حسن بن يوسف (۷۲۶ق)، باكد دستيابي: ۱۱۱۴.

۳-۱- آداب البحث

در حوزه موضوع منطق، گاهی طلاب علوم دینی، آثاری را به عنوان «آداب بحث و مناظره و تعلیم روش محاوره علمی»، درس می‌گرفته‌اند. در کتابخانه ابن‌خاتون در این باره، به این آثار (که لااقل شش عنوان نسخه هستند) بر می‌خوریم:

۱- آداب البحث و المناظره^۳ (آداب مسعودی = الرسالة السمرقندية في آداب البحث)، اثر سمرقندی، محمد بن اشرف (۶۹۰ق)، باكد دستيابي: ۹۸۲.

۲- آداب البحث و المناظره^۴ (مسائل المناظره = آداب المناظره = المناظرات = رسالة في المناظره)، اثر فخرالدين حسيني، محمد بن حسين (۹۸۴ق)، باكد دستيابي: ۱۰۶۳.

۳- حاشية شرح آداب البحث العضدية^۵ (حاشية شرح الحنفی لآداب البحث)، اثر جرجانی، ابوالفتح بن مخدوم (۹۷۶ق)، باكد دستيابي: ۱۰۳۵.

۴- شرح آداب البحث^۶ (شرح الرسالة العضدية في آداب البحث)، اثر عصام الدين اسفرايني، ابراهيم بن محمد (۹۵۱ق)، باكد دستيابي: ۱۱۰۷.

۵- شرح آداب البحث و المناظره^۷ (شرح آداب الفاضل شمس = المستقصى في آداب البحث = شرح الرسالة

۱. حاشیه‌ای است مختصر با عناوین «قوله - قوله» بر «الفوائد الفنارية على الرسالة الأثيرية»؛ به عبارت دیگر، حاشیه‌ای است بر شرح شمس‌الدين فناری (۸۳۴ق) بر رساله «الایساغوجی» اثر الديرين ابهری (۶۶۳ق). گویا در جمادى الآخر ۸۷۶ق پایان یافته است.

۲. شرحی است با عنوان «قال، اقول» بر شمسیه نجم‌الدين على بن عمر دبيران کاتبی قزوینی؛ که در زمان حیات علامه و سن ۳۱ سالگی او استنساخ شده است.

۳. رساله مختصر است در آداب بحث و مناظره و تعلیم روش محاوره علمی و مشتمل است بر سه «فصل» و چهار «قطب»؛ و به شرف‌الدين عبدالرحمن اهداء گردیده است.

۴. رساله مختصر است در آداب بحث به روش منطقی و فلسفی و همراه با مثالهای تطبیقی که آن را به جهت تقاضای برخی از دوستانش نگاشته است. مؤلف پس از بیان واژههای مناظره، مجادله، مناقشه، تنبیه و برخی دیگر از اصطلاحات با هجده مثال به بحث مغالطات پرداخته است؛ و در ماه صفر سال ۹۵۸ به پایان رسیده است.

۵. حاشیه‌ای است بر شرح ملا محمدحنفی تبریزی بر «آداب البحث و المناظره» عضدالدين ایجی (۷۵۶ق). وی در این حاشیه به حواشی میرسید شریف نیز نظر دارد. این رساله هم به ابوالفتح محمد تاج سعیدی و هم به ابوالفتح بن مخدوم جرجانی (۹۷۶ق) نسبت داده شده است.

۶. شرحی مزجی است مشهور بر کتاب آداب البحث و المناظره عضدالدين ایجی عبدالرحمن بن احمد (۷۵۶ق)؛ که شارح با عناوین «قوله - قوله» به شرح مطالب پرداخته، و اثر را به نام تاج‌الدين عربشاه اندقانی تالیف نموده است. شروح و حاشیه‌های متعددی بر این شرح عصام‌الدين سمرقندی انجام شده است.

۷. رساله آداب البحث و طرق المناظره است؛ در واقع شرح مزجی و استدلالی می‌باشد از شیروانی (شاگرد شاه فتح الله) بر «آداب البحث» شمس‌الدين محمد بن اشرف حسینی سمرقندی (۶۹۰ق)؛ که نجم‌الدين عبدالرحمان سمرقندی اهداء شده است. حسینی سمرقندی این کتاب را در سه فصل تنظیم کرده است که به ترتیب درباره تعریفات، نظم بخشیدن به بحث و مسائل ابتکاری نویسنده هستند.

السمرقندیة)، اثر شیروانی، مسعود بن حسین (۹۰۵ق)، با کد دستیابی: ۱۱۰۵.
 ۶- الرسالة الحنفية في علم الآداب (شرح آداب البحث = حاشية آداب البحث = آدایه = شرح الرسالة
 العضدية)، حنفی تبریزی، شمس الدین محمد (۹۳۵ق)، با کد دستیابی: ۱۱۰۶.

دروس اصلی (فقه و اصول)

در میان نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون، حدود ۷۴ عنوان نسخه موضوع فقه و اصول فقه یافت می‌شود. غالب این نسخه‌ها متعلق به قرن دهم هستند؛ و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، مربوط به قرن ششم و هفتم می‌باشند.
 با این که آثار فقه و اصول فقه در یک موضوع هستند، اما برای توجه بهتر، عناوین و نسخه‌های آنها را در دو بخش طرح و معرفی می‌نماییم.

فقه

در دوره‌های خیلی متقدم، مجالسی در املاء و توضیح کتابهای حدیثی - فقهی رایج بوده است؛ همانند کتاب *مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيهُ* شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) و مانند آن. اما پس از این دوره، تدریس برخی از کتب تألیفی دیگر و شروح آنها (همانند آثاری که خواهد آمد)، در حوزه‌ها و مدارس علمی شیعی رایج گشته است:
 «المقنعه» اثر محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید (م ۴۱۳ق).
 «النهية في مجرّد الفقه و الفتاوى» اثر محمد بن حسن بن علی بن حسن مشهور به شیخ طوسی (م ۴۶۰ق).
 «المبسوط في فقه الإمامية»، یا «المبسوط»، اثر شیخ طوسی (م ۴۶۰ق).
 «شرايع الاسلام في مسائل الحلال و الحرام» یا «شرايع»، اثر نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید حلّی، مشهور به محقق حلّی (م ۶۷۶ق).
 «المختصر النافع في فقه الإمامية» یا «النافع في مختصر الشرايع»، اثر محقق حلّی (م ۶۷۶ق).
 «ارشاد الأذهان إلى أحكام الايمان» اثر حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، معروف به علامه حلّی (م ۷۲۶ق).
 «قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام» مشهور به «قواعد الاحكام» اثر علامه حلّی (م ۷۲۶ق).
 «تبصرة المتعلّمين في أحكام الدين» اثر علامه حلّی (م ۷۲۶ق).
 «اللمعة الدمشقية في فقه الامامية» یا «لمعه» یا «الروضة البهية» اثر محمد بن مکی مشهور به شهید اول (۷۸۶ق).
 حدود پنجاه و نه کتاب در موضوع فقه، در میان نسخ خطی ابن خاتون به چشم می‌خورد؛ کتاب‌های فقهی درسی و مانند آن و نیز حواشی آنها، که در کتابخانه ابن خاتون موجود هستند، به ترتیب الفبایی عبارتند از:

۱. شرح مزجی مختصری است بر مقاله موجز «آداب البحث» قاضی عضدالدین ایبجی (م ۷۵۶ق)؛ که در آن رد و ایراد و استدلال نشده و فقط جنبه توضیحی دارد. در برخی نسخه‌ها و به علت تشتت نسخ، اثر به چندین نفر همانند میرسید شریف گرگانی یا کمال الدین مسعود شیروانی نسبت داده شده است.

- ۱- الالفية في فقه الصلاة اليومية^۱ (الفیه)، اثر شهید اول، محمد بن مکی (۷۸۶ق)، با کد دستیابی: ۲۲۵۱.
- ۲- البیان فی الفقه^۲ اثر شهید اول، محمد بن مکی (۷۸۶ق)، با کد دستیابی: ض ۲۵۴۷.
- ۳- تبصرة المتعلمين فی احکام الدين^۳ اثر علامه حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۲۲۸۱.
- ۴- جامع الفوائد فی تلخیص القواعد^۴ اثر فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله (۸۲۶ق)، با کد دستیابی: ۲۳۱۳.
- ۵- جامع المقاصد فی شرح القواعد^۵ اثر محقق کرکی، علی بن حسین (۹۴۰ق)، با کد دستیابی: ۲۲۹۸.
- ۶- الجعفرية^۶ (واجبات الصلاة) اثر محقق کرکی، علی بن حسین (۹۴۰ق)، با کد دستیابی: ۲۳۱۴.
- ۷- جواهر الکلمات فی صیغ العقود و الايقاعات^۷ (جواهر العقود) اثر صیمری، مفلح بن حسن ۹۰۰ق، با کد دستیابی: ۲۳۲۶.

- ۸- حاشية الالفية^۸، اثر عاملی، محمد بن احمد (۱۰۰۸ق)، با کد دستیابی: ۲۳۶۱.
- ۹- حاشية النافع فی مختصر الشرايع^۹ (حاشیه مختصر نافع)، اثر فضل الله (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۲۳۸۴.
- ۱۰- حاشية شرايع الاسلام فی المسائل الحلال و الحرام^{۱۰} (حاشیه الشرايع)، محقق کرکی، علی بن حسین

۱. الفیه رساله ای مختصر است مشتمل بر هزار واجب از واجبات نماز که ظاهراً قبل از ۱۰ رمضان ۷۷۰ق تألیف شده است. مؤلف در یک «مقدمه» و سه «فصل» و یک «خاتمه» آورده است: المقدمة: فی معنی الصلاة؛ فصل ۱. المقدمات، که شش تاست؛ ۲. المقارنات، که هشت تاست؛ المنافیات، که بیست و پنج تاست؛ الخاتمة: فی خلل الصلاة و خصوصیات باقی الصلوات. شهید نه در مقدمه و نه در آخر نامی بر آن نداده است ولی در اول رساله نغلیه و در اجازة خود به اینجده از آن به «الرسالة الالفية» یاد کرده است.
۲. این اثر حاوی فتاوی شهید اول است، که بدون استدلال ذکر شده‌اند. شهید در عین کوتاهی عبارات، مطالب دقیق فقهی را در آن بیان داشته است؛ هر چند که مؤلف موفق به اتمام آن نگردیده است و ابواب طهارت، صلاة، زکاة، خمس تا اول امساک از کتاب صوم را دارد، و ظاهراً در غرة الشعبان ۷۶۳ هـ از این اثر فارغ شده است.
۳. متن فتوائی مختصر و یکی از کتب فقهیه امامیه است که شرح و حاشیه زیادی بر آن نگاشته شده و مدتی در حوزه‌های علمیه شیعه تدریس می‌شده است. شامل هیجده کتاب هر کتاب دارای ابوابی و هر باب دارای فصولی است؛ که تألیف آن در حله به سال ۷۵۹ق پایان یافته است.
۴. خلاصه و گزیده «القواعد والفوائد» شهید اول است که به درخواست عده‌ای از مؤمنین در یک «مقدمه» و سه «قطب» نگاشته شده است. مقدمه: در چند قاعده اصولی؛ قطب یکم در القواعد العامة؛ قطب دوم در مقصد؛ قطب سوم در النذور و الیمین.
۵. شرح مسیوطی است از محقق کرکی بر کتاب «قواعد الاحکام» علامه حلی (م ۷۲۶ق). نویسنده، شش مجلد از آن را تألیف و تا شرح فروعی از مسأله صدق از باب نکاح پیش رفته است؛ و مابقی را دیگرانی از قبیل فاضل هندی تحت عنوان «کشف اللثام»، تکمیل کرده‌اند. آخرین جلد این شرح کرکی، ظاهراً در جمادی الاول سال ۹۳۵ق در نجف به پایان رسیده؛ و به نام یکی از پادشاهان صفویه که نامشخص است، اهداء شده است.
۶. کتاب مختصر و فتوائی است در واجبات و مستحبات نماز که شروحن متعددی دارد؛ و در یک «مقدمه» و چهار «باب» و «خاتمه» ساخته شده است. مقدمه در معنی صلوة و اقسام آن؛ ۱. طهارت؛ ۲. باقی مقدمات نماز؛ ۳. افعال نماز؛ ۴. توابع؛ خاتمه در سایر نمازها. ظاهراً محقق کرکی به جمادی الثانی سال ۹۱۷ق و در مشهد رضوی، از این اثر فارغ شده است.
۷. کتاب در تعریف و شرایط و صیغ عقود و ایقاعات است که در جمادی الاول سال ۸۷۰ق و به درخواست عده‌ای از مردم، بر یک مقدمه و دو باب تألیف و به نصیرالدین حسین اهداء شده است. مقدمه: در بیان جهت ترتیب فقه بر عبادات و عقود و ایقاعات و احکام. باب اول: در عقود که مرتب بر نوزده کتاب داشته. باب دوم: در ایقاعات که مشتمل بر یازده کتاب است.
۸. حاشیه‌ای است استدلالی با عناوین «قوله» بر الفیه شهید اول.
۹. ظاهراً حاشیه مختصری است بر المختصر النافع محقق حلی با عناوین قوله - قوله؛ اکثر نسخه‌های این اثر از طهارت تا صلاة جنائز است. نام مؤلف و محشی در میان فهرست نگاران، محل گفتگو است. برخی این شرح را از مولی فضل الله، معاصر علامه حلی معرفی کرده‌اند.
۱۰. حاشیه مختصر استدلالی است بر کتاب «شرايع الاسلام» محقق حلی (م ۶۷۶ق)، که با عنوان «قوله - قوله» برگزار شده و مؤلف در آن به بیان فتاوی خود نیز پرداخته است. از طهارت تا تجارت.

۱۰۹۴۰ق)، با کد دستیابی: ۲۳۵۷.

۱۱- روضة الطالبین و عمدة المفتین^۱ (الروضة فی الفروع) اثر نووی، یحیی بن شرف (۶۷۶ق)، با کد دستیابی: ۲۴۲۱.

۱۲- شرح الالفیة^۲، اثر خادم جابلقی، عبدالعلی بن محمود (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۲۴۸۳.

۱۳- الغرویة فی شرح الجعفریة^۳، اثر استرآبادی، شرف الدین علی (۹۶۵ق)، با کد دستیابی: ۲۴۹۹.

۱۴- فتح العزیز^۴ (العزیز فی شرح الوجیز) اثر رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (۶۲۳ق)، با کد دستیابی: ۲۵۰۴.

۱۵- کشف الرموز^۵ (شرح مختصر نافع)، اثر آبی، حسن بن ابی طالب (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۲۵۳۳.

۱۶- کشف الرموز الخفیة فی شرح الروضة البهیة^۶ (حاشیة الروضة البهیة)، اثر سبط الشهید، محمد بن حسن (۱۰۳۰ق)، با کد دستیابی: ۲۳۵۴.

۱۷- اللمعة الدمشقیة فی فقه الامامیة^۷ (لمعه) اثر شهید اول، محمد بن مکی (۷۸۶ق)، با کد دستیابی: ۲۵۴۷.

۱۸- اللوامع^۸ اثر ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۸۴۱ق)، با کد دستیابی: ۲۶۳۷.

۱۹- المسالک الجامعیة فی شرح الرسالة الالفیة^۹، اثر ابن ابی جمهور، محمد بن علی (۹۰۶ق)، با کد دستیابی: ۲۵۸۱.

۲۰- مسائل الخلاف مع الكل فی الفقه^{۱۰} (الخلاف فی الاحکام) اثر شیخ طوسی، محمد بن حسن (۴۶۰ق)، با

۱. تلخیص کتاب شرح الوجیز عبدالکریم بن محمد رافعی (۶۲۳ق) است؛ که کتاب الوجیز نیز، خود، مختصر دو کتاب «السیط» و «الوسیط» ابوحامد غزالی (۵۰۵ق) در فقه شافعی است. ظاهراً یحیی نووی در سال ۶۶۹ق از تلخیص خود فارغ شده است.
۲. ترجمه و شرحی فارسی است بر الفیه؛ که به امر سلطان سلیمان میرزا فرزند شاه تهماسب صفوی (که از طرف آن پادشاه به حکمفرمایی حیدرآباد منصوب بود) و برای خواهر خود پری خانم، به سال ۹۹۶ق نوشته شده است.
۳. شرحی است استدلالی بر کتاب الجعفریة (واجبات الصلاة) محقق کرکی (۹۴۰ق)؛ مشتمل بر «مقدمه» و «چهار باب» و «خاتمه»؛ باب ۱. الطهارة؛ ۲. مقدمات الصلاة؛ ۳. افعال الصلاة؛ ۴. التوابع؛ خاتمه؛ فی باقی الصلوات.
۴. شرح مفصلی است با عنوان «قال، قال» بر کتاب الوجیزة فی فقه الشافعی (یا الوجیز فی الفروع) اثر امام محمد غزالی (۵۰۵ق)؛ که ظاهراً در سال ۶۱۳ق ساخته شده است.
۵. ظاهراً اولین شرحی است بر «المختصر النافع فی فقه الامامیة» محقق حلی (۶۷۶ق) که آن نیز خلاصه کتاب شرایع الاسلام می باشد. این شرح با عنوان قال و در دوران حیات حلی و توسط شاگردش نگاشته شده؛ و در ۶۷۲ق به پایان رسیده است.
۶. حواشی مفصل و تحقیقی است با عنوان «قوله» بر لمعة (الروضة البهیة) شهید ثانی (۹۶۵ق). حاشیه محشی تا کتاب صلح است که ضمن دو جلد ترتیب یافته است. جلد اول، از اول کتاب تا آخر باب صلوة است و جلد دوم: از کتاب زکاة است تا انتهای صلح.
۷. از متون مهم فقهی، شامل یک دوره فقه از طهارت تا دیات می باشد؛ که مورد توجه دانشمندان بوده و شروح و حواشی بسیاری بر آن نوشته شده است. مؤلف آن را به درخواست شمس الدین محمد الآوی یکی از مریدان علی بن مؤید فرمانروای خراسان، ظاهراً در سال ۷۸۲ یعنی چند سال قبل از درگذشت مؤلف به رشته تحریر درآمده است.
۸. کتابی است حاوی فواید متفرقه در شتات ابواب فقه. از توضیح کلمات فقها و بیان فروع و غیرها که در عنوان «لمعه» معنون داشته است. به عبارت دیگر، پاسخهایی متفرقات فقهی است که یکی از شاگردان ابن فهد آن را جمع آوری کرده است؛ که البته به صورت سؤال و جواب نیست.
۹. شرح استدلالی است با عناوین «قوله - اقول» بر رساله «الالفیة فی فقه الصلاة الیومیة» شهید اول (۷۸۶ق)؛ که شارح به درخواست بعضی از شاگردانش، ظاهراً به ربیع الآخر سال ۸۹۵ق در نجف نوشته است. شارح، شرح دیگری بر همین رساله بنام «التحفة الحسینیة فی شرح الرسالة الالفیة» بعد از این نوشته است.
۱۰. از کتب معروف فقهی است؛ که در آن به ذکر مسائل اجماعی امامیه و مناظره با فقهای مذاهب چهارگانه اهل سنت و جماعت پرداخته و طریقه اعمال نقد و نظر و استنباط را نشان داده؛ و البته سخنان مخالفان سنی خود را رد نموده است.

کد دستیابی: ۲۳۹۲.

- ۲۱- المسائل المقدادية^۱ (المقداديات = اجوبة المسائل المقدادية) اثر شهيد اول، محمد بن مکی (۷۸۶ق)، با کد دستیابی: ۱۸۶۲۱.
- ۲۲- المطالب المظفرية في شرح الرسالة الجعفرية^۲ (شرح الجعفرية)، اثر استرآبادی، امير محمد بن ابی طالب (ق ۱۰)، با کد دستیابی: ۲۶۲۲.

۲-۲- اصول فقه

صرف نظر از حوزه‌های علمی عامه، در حوزه‌های علمی شیعان امامیه، این آثار برای تدریس اصول فقه استفاده می‌شده است:

- «الذریعه الی اصول الشریعه»، اثر سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ق).
- التمهید فی الاصول (یا تمهید الاصول = شرح جمل العلم) اثر شیخ طوسی، محمد بن حسن (۴۶۰ق).
- «عده الاصول» اثر شیخ طوسی (م ۴۶۰ق).
- «معارج الاصول» اثر محقق حلی (م ۶۷۶ق).
- «مبادئ الوصول الی علم الاصول»، اثر علامه حلی (م ۷۲۶ق).
- تهذیب الوصول الی علم الاصول (یا تهذیب طریق الوصول = تهذیب الاصول) منسوب به علامه حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق)،
- کتاب‌های اصولی و حواشی آنها که در کتابخانه ابن خاتون موجود هستند، حدود پانزده عنوان نسخه می‌باشند، که برخی از آنها به ترتیب الفبایی عبارتند از:
- ۱- التمهید فی الاصول^۳ (تمهید الاصول = شرح جمل العلم علم الهدی) اثر شیخ طوسی، محمد بن حسن (۴۶۰ق)، با کد دستیابی: ۵۴.
- ۲- توضیح الوصول فی شرح تهذیب الاصول^۴ اثر حسینی گلستانه، عباد بن احمد (قرن ۸)، با کد دستیابی: ۲۸۹۸.
- ۳- تهذیب الوصول الی علم الاصول^۵ (تهذیب طریق الوصول = تهذیب الاصول) منسوب به حلی، حسن بن

۱. رساله مختصری است حاوی جواب ۲۷ مسأله متفرقه فقهی، شامل پاسخ‌های فتوایی و بعضاً استدلالی؛ که شاگردش نویسنده، یعنی فاضل مقداد (م ۸۲۶ق) از شهید اول پرسیده. نویسنده تاریخی برای این رساله ذکر نکرده؛ ولی چون در آن از کتاب ذکری خود نام برده است، معلوم می‌شود رساله را در اواخر عمر و بعد از سال ۷۸۴، به پایان برده است.

۲. شرح مزجی روانی است بر الرسالة الجعفرية در واجبات الصلاة؛ از میر محمد بن ابی طالب استرآبادی. وی محقق کرکی (م ۹۴۰ق) است و این گزارش کوچک آمیخته با متن را نوشته و به حاکم مؤید سیف الدین مظفر بنکجری جرجانی اهداء نموده است.

۳. شرحی است بر قسمت اصول کتاب «جمل العلم والعمل» علم الهدی، اثر شیخ طوسی که برای دوستش ابویحیی عبدالقیس بن مزروع نوشته و اهدا شده است. در دو جزو می‌باشد، و در دیباچه آن از ذخیره و ملخص مرتضی یاد شده است.

۴. شرحی است بر تهذیب الاصول علامه حلی (۷۲۶ق) که با عناوین «قال - اقول» توضیح داده شده است.

۵. متن مختصر اما مهمی است از علامه حلی (م ۷۲۶ق) در قواعد کلی و اصول فقه؛ که به گفته امین استرآبادی، این گزیده، مختصر کتاب ابن الحاجب فی اصول الفقه حاجبی میباشد. علامه حلی این اثر را در ربیع الاول سال ۶۹۸ق، برای فرزندش فخر المحققین محمد نگاشته؛ و دارای دوازده «مقصد» است: ۱. المقدمات؛ ۲. اللغات؛ ۳. الامر والنهی؛ ۴. العام والخاص؛ ۵. المجمل والمبین؛ ۶. الالفعال؛ ۷. النسخ؛ ۸. الاجماع؛ ۹. الاخبار و ماهیته؛ ۱۰. القیاس؛ ۱۱. التعادل و الترجیح؛ ۱۲. الاجتهاد.

- یوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۲۸۶۱.
- ۴- حاشیه حاشیه شرح مختصر الاصول^۱ (حاشیه بر حاشیه شرح مختصر عضدی)، اثر تاج الدین حسین بن صاعد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۲۸۸۸.
- ۵- حاشیه علی المنتخب من المحصول^۲، اثر قرافی، احمد بن ادريس (۶۸۴ق)، با کد دستیابی: ۲۸۶۳.
- ۶- الخلاصة^۳، اثر ابن الوكيل، محمد بن عبدالله (۷۳۸ق)، با کد دستیابی: ۲۸۸۹.
- ۷- خلاصة الاصول في شرح مبادئ الوصول^۴ اثر امامی، علی بن حسن (قرن ۸)، با کد دستیابی: ۲۹۰۰.
- ۸- شرح مختصر الاصول^۵ (شرح مختصر المنتهی) اثر قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود (۷۱۰ق)، با کد دستیابی: ۲۸۹۹.
- ۹- شرح منهاج الوصول إلى علم الأصول^۶ اثر عبری، عبيدالله بن محمد (۷۴۳ق)، با کد دستیابی: ۲۹۱۱.
- ۱۰- مبادئ الوصول الى علم الاصول^۷ اثر علامه حلی، حسن بن يوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۲۹۴۷.
- ۱۱- مجمع الدرر في شرح المختصر^۸، اثر تستری، محمد بن اسعد (۷۳۲ق)، با کد دستیابی: ۲۹۴۳.
- ۱۲- المحصول في علم الاصول^۹، اثر فخر رازی، محمد بن عمر (۶۰۶ق)، با کد دستیابی: ۲۹۴۲.
- ۱۳- مختصر المنتهی^{۱۰} (مختصر الاصول = مختصر ابن الحاجب) اثر ابن حاجب، عثمان بن عمر (۶۴۶ق)، با کد دستیابی: ۲۹۵۰.

۱. حاشیه ای است مختصر با عنوان «قال، اقول» بر حاشیه میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) بر شرح مختصر المنتهی؛ که ظاهراً از تاج الدین حسین بن صاعد است و در ربیع الثانی سال ۹۷۷ق تألیف شده است.
۲. حاشیه ای است توضیحی در عناوین «قوله، السؤال، فائده، قاعده» بر منتخب محصول امام فخر رازی؛ که طی مجالس متفرقه ای توسط احمد بن ادريس املاء شده و توسط یکی از شاگردان وی تحریر گشته است.
۳. کتاب است در مباحث اصول فقه در یک «مقدمه» و سه «فصل»: فصل ۱. اللغات؛ ۲. الحكم الشرعی؛ ۳. الأدلة الشرعية و هی الكتاب و السنه و الاجماع و القیاس؛ که در ربیع الثانی سال ۷۳۷ق تألیف شده است.
۴. شرحی است توضیحی با عناوین «قال، اقول» بر کتاب «مبادئ الوصول الى علم الاصول» علامه حلی (۷۲۶ق) که متن آن به سال ۷۰۶ق و عصر مؤلف، پایان یافته؛ و به تقی الدین ابراهیم بن محمد طبری تقدیم شده است.
۵. شرحی مفصلی است با عناوین «قال، اقول» بر کتاب «مختصر المنتهی» ابن حاجب (م ۶۴۶ق)؛ که برای نظام الملک شمس الدین ابوالمعالی محمد بن بهاء الدین صدر ساخته است.
۶. شرحی مفصلی است با عنوان «قال، اقول» بر «منهاج الوصول إلى علم الأصول» قاضی بیضاوی (۶۸۵ق)؛ که در ربیع الاول سال ۷۳۳ق نگارش یافته و شمس الدین محمد بن محمد یزدی جوینی، صاحب دیوان، اهداء شده است.
۷. متن مختصر و معروفی است در اصول فقه و قواعد اصولیه ای که در استنباط فقهی بکار می آید. مشتمل بر دوازده «فصل» و هر فصل در چند «مبحث»: ۱- فی اللغات؛ ۲- فی الاحکام؛ ۳- فی الاوامر و النواهی؛ ۴- فی العموم و الخصوص؛ ۵- فی المجمع و المبین؛ ۶- فی الافعال؛ ۷- فی النسخ؛ ۸- فی الاجماع؛ ۹- فی الاخبار؛ ۱۰- فی القیاس؛ ۱۱- فی الترجیح؛ ۱۲- فی الاجتهاد و توابعه؛ که به درخواست ابراهیم بن محمد بصری پرداخته شده است.
۸. کتاب از شروح هفتگانه مشهور بر «مختصر المنتهی» یا «مختصر الاصول» ابن حاجب (م ۶۴۶ق) است.
۹. کتابی است در اصول فقه، که منبع اصولیین هر چهار مذهب اهل تسنن قرار گرفته است؛ و مطالب آن عمدتاً از مقتصد امام محمد غزالی و المعتمد ابوالحسن بصری اخذ شده و ظاهراً به تاریخ ۵۸۶ق تألیف شده است. کتاب مشتمل بر چهارده «کلام» است که هر یک به چند باب و فصل تقسیم می شوند: ۱. المقدمات؛ ۲. اللغات؛ ۳. الاوامر و النواهی؛ ۴. العموم و الخصوص؛ ۵. المجمع و المبین؛ ۶. الافعال؛ ۷. الناسخ و المنسوخ؛ ۸. الاجماع؛ ۹. الاخبار؛ ۱۰. القیاس؛ ۱۱. التعادل و الترجیح؛ ۱۲. الاجتهاد؛ ۱۳. المفتی و المستفتی؛ ۱۴. فیما اختلف المجتهدون من ادلة الشرعية.
۱۰. تلخیص کتاب «منتهی السؤال و الامل فی علمی الاصول و الجدل» می باشد در علم اصول فقه؛ که حاشیه ها و شروحي نیز بر آن نوشته شده است.

دروس جنبی

دروس جنبی در حوزه‌های علمیه شهرها و مدرسه‌های حدیثی مختلف، گوناگون و به مقتضای زمان و مکان بوده است؛ ولی معمولاً در حوزه‌های علمیه، جدای از ادبیات و فقه، برخی از موضوعات همانند تفسیر، کلام، فلسفه و هیأت نیز خوانده می‌شوند.

آثار درسی و شبه درسی کتابخانه ابن‌خاتون در این موضوعات، عبارتند از:

۱-۳. فلسفه و کلام

نسخ خطی کتابخانه ابن‌خاتون در موضوعات فلسفه و کلام به تفکیک عبارتند از:

فلسفه و عرفان

غالب نسخه‌های در موضوع فلسفه و عرفان کتابخانه ابن‌خاتون، متعلق به قرن دهم هستند؛ و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، مربوط به قرن ششم و هفتم می‌باشند. برای توجه بهتر، عناوین نسخ درسی و کمک درسی فلسفه و عرفان را مجزا معرفی می‌نماییم:

الف؛ فلسفه: جدای از آثار ابوعلی حسین بن عبدالله، مشهور به ابن‌سینا (م ۴۲۸ق)، همچون «شفا و اشارات و تنبیها» و شرح‌های متعددی که بر آنها نوشته شده است، برخی از کتابهای رایج فلسفه که تدریس آنها در بعضی از حوزه‌های علمیه رواج داشته عبارتند از:

«حکمة الاشراق»، اثر شهاب‌الدین سهروردی (م ۵۷۸ق).

«حکمة العین» یا «عین القواعد»، اثر نجم‌الدین علی بن عمر بن علی دبیران شافعی، مشهور به کاتبی قزوینی (م ۶۷۵ق).

«هدایه الحکمه» یا «هدایه» یا «هدایه اثیرالدین ابهری» (قسمت فلسفه)، نوشته‌ی اثیرالدین ابهری مفضل بن عمر (م ۶۶۳ق).

در کتابخانه شیخ محمد خاتون، حدود ۲۵ نسخه خطی در موضوع فلسفه وجود دارد، که ظاهراً برخی از آنها در حوزه حیدرآباد تدریس یا مورد استفاده بوده‌اند؛ این نسخ به ترتیب الفبا از این قرارند:

۱- اقسام العلوم العقلية (اقسام الحکمة = تقاسیم الحکمة و العلوم)، اثر ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۴۲۸ق)، با کد دستیابی: ۱۰۶۵.

۲- ایضاح المقاصد من حکمة عین القواعد^۲ (شرح حکمة العین)، اثر علامه حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۴۷.

۱. مؤلف در این رساله اقسام حکمت و علم را بر شمرده و برای هر یک توضیح مختصری داده است. از دید او حکمت بر دو قسم نظری و عملی است. وی در پایان نتیجه می‌گیرد که اقسام حکمت و فلسفه با شریعت مخالفتی ندارد؛ و متشرعینی که با فلسفه مخالفند، در حقیقت از درک فلسفه عاجزند و تقصیر متوجه خودشان است نه صناعت فلسفه.

۲. شرحی است به عنوان (قال اقول) بر «حکمة العین» دبیران کاتبی قزوینی (۶۰۰-۶۵۷) که علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق.) شرح نموده؛ و ظاهراً تاریخ تألیف آن ۸ شوال ۶۹۴ق بوده است.

- ۳- تعلیقات علی الشرح الجديد للتجريد^۱ (النفس و الهیولی)، اثر دشتکی شیرازی، منصور بن صدرالدین محمد (۹۴۸ق)، با کد دستیابی: ۱۳۳.
- ۴- حاشیه شرح المیبدی علی هدایة الحکمة^۲ (حاشیه شرح هدایة الحکمة)، اثر فخرالدین حسینی، محمد بن حسین (۹۸۴ق) با کد دستیابی: ۱۰۶.
- ۵- حاشیه شرح المیبدی علی هدایة الحکمة^۳ (حاشیه شرح هدایة الحکمة)، اثر اشرفی جرجانی، عبدالحی بن عبدالوهاب (زنده ۹۵۹ق)، با کد دستیابی: ۸۹.
- ۶- حاشیه شرح حکمة العین^۴، اثر میرزا جان باغنوی، حبیب الله بن عبدالله (۹۹۴ق)، با کد دستیابی: ۱۲۱.
- ۷- الحدود^۵ (الحدود و الرسوم = حدود الاشیاء)، اثر ابن سینا، حسین بن عبدالله (۴۲۸ق) با کد دستیابی: ۱۰۶۴/۱ و ۵۸۳.
- ۸- سواد العین فی شرح حکمة العین^۶ (حاشیه شرح حکمة العین)، اثر خفزی، محمد بن احمد (۹۵۷ق)، با کد دستیابی: ۱۴۲.
- ۹- شرح عیون الحکمة^۷، اثر فخر رازی، محمد بن عمر (۶۰۶ق)، با کد دستیابی: ۱۷۷.
- ۱۰- شرح هدایة الحکمة^۸ (شرح الهدایة الاثیریة)، اثر ملازاده هروی، احمد بن محمود (قرن ۸)، با کد دستیابی: ۱۸۸.
- ۱۱- شرح هدایة الحکمة^۹ (شرح الهدایة الاثیریة)، اثر نیریزی، محمود بن محمد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۱۷۵.

۱. رساله‌ای است از غیاث الدین منصور دشتکی در تصحیح کلام والذش امیر صدرالدین محمد دشتکی در باب دو مسأله «نفس» و «هیولی» که در رد جلال الدین دوانی و دفاع از پدرش می‌باشد.
۲. کتاب هدایة الحکمة، متن مختصر و مهمی است در سه قسم منطق، طبیعیات و الهیات، که توسط اثیرالدین ابهری (قرن ۷) نوشته؛ و توسط میرحسین میبدی (زنده ۸۸۰ق) شرح شده است. کتاب حاضر، حاشیه‌ای است مبسوط و مزجی، تحت عنوان «قوله»؛ که از آغاز مباحث شرح الهدایة تا آخر فن دوم طبیعی مبحث فلکیات را دارد. این کتاب را فخرالدین سماکی به هنگام تدریس، و با توجه به یادداشت‌های گذشته‌اش بر شرح هدایة، در شعبان سال ۹۲۸ق نگاشته؛ و به سلطان ابوالغازی نظام شاه اهداء نموده است. حواشی است از حسینی اشرفی گرگانی بر شرح میبدی بر هدایة الحکمة تألیف اثیرالدین مفضل بن عمر ابهری.
۳. نجم الدین شافعی قزوینی (۶۷۵ق) کتابی با عنوان حکمة العین را در فلسفه نگاشته؛ و میرک بخاری (قرن ۸) شرحی بر آن نوشته؛ و باغنوی شیرازی (۹۸۱ق) نیز، بر این شرح، حاشیه‌ای زده است؛ که کتاب حاضر است. این حاشیه، مباحث تا پایان مقاله دوم، یعنی امورعامه را در بر دارد.
۴. رساله مختصری است در تعریف برخی از موضوعات و اصطلاحات؛ که مؤلف آن را به خواهش برخی از دوستان در شرح و بیان حد عقل و نفس و جوهر و عرض و تعریف آنها و قسمتی دیگر از مصطلحات فلسفی، نگاشته است. دارای یک مقدمه در شرح معنی حد و رسم حقیقی و غیر حقیقی طبق اصطلاح منطقیین می‌باشد؛ و متن منسوب به ابن سینا شده است.
۵. حاشیه‌ای است از خفزی با عنوان «قوله- قوله» بر بخش طبیعی شرح میرک بخاری بر «حکمة العین» دبیران کاتبی قزوینی (۶۷۵ق)؛ با در نظر گرفتن حواشی آن. او در دیباچه میگوید که حاشیه‌های پراکنده پیشین خود بر شرح حکمة العین را گردآورده؛ و ظاهراً به سال ۱۰۵۳ق مکتوب نموده است.
۶. شرح کتاب عیون الحکمة ابن سینا (۴۲۸ق) است در سه بخش الهیات، طبیعیات و منطق؛ که توسط فخر الدین رازی و به درخواست شاگردش حکیم محمد بن رضوان بن منوچهر ملک شروان نگارش یافته است.
۷. شرحی نسبتاً مفصلی است با عنوان «قال، اقول» بر قسمت الهیات و طبیعیات کتاب «هدایة الحکمة» اثیرالدین ابهری (حدود ۶۶۳ق)؛ که به درخواست شاگردانش نوشته است، و البته بخش منطق را شرح نکرده است.
۸. شرحی است مزجی بر هدایة الحکمة اثیرالدین ابهری (حدود ۶۶۳ق) از «حاجی محمود بن محمد نیریزی». شارح گویا از معاصرین علامه دوانی است.

ب؛ عرفان: تدریس برخی کتابهای عرفان نظری در بعضی از حوزه‌های علمیه، انجام می‌شده است؛ که برخی از این کتب عبارتند از:

قصاید ابن فارض، همچون: «تائیه کبری»، اثر شرف‌الدین عمر بن علی بن مرشد بن علی، مشهور به ابن فارض (م ۶۳۲ق).

«فصوص الحکم»، اثر ابوعبدالله محیی‌الدین محمد بن علی بن محمد بن العربی مشهور به محیی‌الدین ابن عربی (م ۶۳۸ق).

«الفکوکفی اسرار مستندات الفصوص»، اثر ابوالمعالی صدرالدین محمد بن اسحاق بن یوسف بن علی قونیوی (م ۶۷۳ق).

«مفتاح غیب الجمع و الوجود»، معروف به «مفتاح الغیب»، اثر صدرالدین قونیوی (م ۶۷۳ق).
«مصباح الانس بین المعقول و المشهود فی شرح مفتاح غیب الجمع و الوجود» یا «شرح مفتاح فناری»، اثر شمس‌الدین محمد بن حمزه فتاری (م ۸۳۴ق).

«لمعات» یا «لُب فصوص»، اثر عراقی، ابراهیم بن بزرگمهر همدانی (م ۴۸۸ق).
«شرح فصوص الحکم» اثر کمال‌الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن جمال‌الدین ابی‌الغنائم کاشانی (م ۷۳۰ یا ۷۳۶ق).

«مطلع خصوص الکلم فی معانی فصوص الحکم» یا «شرح فصوص الحکم قیصری»، اثر شرف‌الدین داود بن محمود معروف به قیصری (م ۷۵۱ق).

«التمهید فی شرح قواعد التوحید» از صائِن‌الدین علی بن ترکه اصفهانی (م ۸۳۵ق).
«شرح الجامی علی فصوص الحکم» یا «شرح فصوص جامی»، اثر عبدالرحمن بن احمد بن محمد جامی ملقب به نورالدین (م ۸۹۸ق). (برای اطلاع بیشتر نک: صدیق حسن خان، ج ۳، ص ۲۶۲؛ حاجی خلیفه، ج ۲، ستون ۱۷۲۰، ۱۷۶۸).

برخی از آثار در موضوع عرفان و تصوف نیز در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، موجود است، که حدود دوازده عنوان نسخه می‌باشند؛ و پنج عنوان آن به زبان فارسی هستند. چندان مشخص نیست آیا برخی از این کتب زیر، مورد تدریس یا مباحثه بوده‌اند یا خیر؛ زیرا بعید است که در حوزه حیدرآباد، تدریس عرفان چشم‌گیر بوده باشد. در هر صورت عناوین این نسخ به ترتیب الفبا عبارتند از:

۱- اشعة اللمعات^۱ (شرح لمعات = حقایق لمعات؛ به زبان فارسی)، اثر جامی، عبدالرحمن بن احمد (م ۸۹۸ق)، با کد دستیابی: ۳۵.

۲- جواهر الاسرار و زواهر الانوار^۲ (شرح مثنوی معنوی؛ به زبان فارسی)، اثر کمال خوارزمی، حسین بن حسن

۱. شرحی مزجی مختصری است از عبدالرحمن جامی بر لمعات شیخ فخرالدین ابراهیم همدانی مشهور به عراقی (م ۶۸۸ هـ.ق). این شرح به روش «سوانح العشاق» شیخ احمد غزالی، و به خواهش میرعلیشیر نوایی ۹۰۶ق، در ۶۹ سالگی، به سال ۸۸۶ق نگاشته است. نخست دیباچه است، سپس «تمهید» ی، بلند در نکات و اصطلاحات صوفیان، آنگاه گزارش ۲۸ «لمعه» ی متن، به نشر آمیخته به نظم، به همان ترتیب اصل ماتن.

۲. شرحی است سه جلدی بر بخشی از مثنوی معنوی مولانا؛ که به دستور امیرزاده خواجه ابراهیم سلطان گورکانی (م ۸۳۸ق) و در میان سال‌های ۸۳۵-۸۳۹ق نوشته شده و نزدیکترین گزارش است به روزگار مولوی. جلد اول آن دارای مقدمه‌های است در ده «مقاله» در احوال سلوک و مشایخ و...؛ سپس شرح است تا خاتمه کتاب.

۸۳۹؟ق)، با کد دستیابی: ۴۱۶.

۳- الطواسین^۱ (طواسین الازل = بستان المعرفة و طاسین الازل)، اثر حلاج، حسین بن منصور (۳۰۹ق)، با کد دستیابی: ۶۱۰ و ۶۳۸۵.

۴- قواعد التوحید^۲ (رساله در اثبات و موجودیه و بدها و وجود مطلق)، اثر ترکه اصفهانی، محمد بن حبیب الله (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۸۱۲.

۵- لطائف البرهانیة فی بیان کلمة الرحمانیة^۳، اثر بخاری، برهان الدین بن عمر، با کد دستیابی: ۱۵۴۸۴.

۶- لمعات^۴ (به زبان فارسی)، اثر عراقی، ابراهیم بن بزرگمهر (۶۸۸ق)، با کد دستیابی: ۲۳۲.

۷- نور الدین^۵، اثر حکیم، عبدالقادر بن محمد (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۲۸۷.

۸- رشحة النفحات^۶ (تعلیقات نفحات الانس = رشحات القدس در شرح نفحات الانس = حاشیه نفحات الانس)، اثر لاری، عبدالغفور بن صلاح (۹۱۲ق)، با کد دستیابی: ۷۵۵.

۹- مرآة الایمان^۷ (به زبان فارسی)، اثر خاموش، شاه محمد (۸۶۰ق)، با کد دستیابی: ۲۶۶.

۱۰- مرآت العارفين^۸ (مکاشفات؛ به زبان فارسی)، اثر نخشی شیرخان، احمد بن محمد (۸۳۶ق)، با کد دستیابی: ۲۶۱.

۱۱- مکاشفات بعضی از صوفیه^۹ (فی علم الاسرار)، مؤلف نامشخص، با کد دستیابی: ۱۳۹.

۳-۱-۲- کلام و اعتقادات

جدای از کتاب «العقائد» ابوحفص نسفی (م ۵۳۷ق) و شروح این اثر، و نیز کتاب «مواقف» عضدالدین ایچی (م ۷۵۶ق) و شرح آن از میر سید شریف جرجانی (م ۸۱۶ق) و نیز «مقاصد الطالبین فی اصول الدین» و

۱. رساله مختصری و مرموزی است در اسرار عرفانی؛ که به ابوعبدالله الحسین بن منصور حلاج فارسی (م ۳۰۹ق) منسوب شده؛ و از آن به نام طواسین یاد می‌شود. این وجیزه در شش «فصل» می‌باشد، و مطالب آن در زیر عنوان «طس» ذکر شده.
۲. رساله‌ای است در توحید به مسالک صوفیه؛ که به صدرالدین ابوحامد محمد اصفهانی معروف به ترکه منسوب شده است.
۳. در تحقیق کلمه طیبیه «رحمان».
۴. رساله‌ای عرفانی، در تعریف عشق و بیان عاشق و معشوق و مراتب عشق؛ که به روش «سوانح العشاق» غزالی، با نثری ادبی و ابیاتی از شعر در هنگامی که مؤلف در روم از درس «فصوص الحکم» قونوی بهره‌مند می‌شده، در ۲۸ لمعه و میان سالهای ۶۶۹ تا ۶۷۲ق نگاشته است؛ البته در برخی فهرست‌ها ذکر شده که این اثر دارای یک مقدمه و بیست و شش لمعه است. بر این کتاب شرح‌های متعددی نوشته شده است.
۵. رساله‌ای است مختصر در باب تصوف و مراحل سیر و سلوک الی الله.
۶. حاشیه‌ای است بر کتاب نفحات الانس من حضرات القدس اثر جامی (م ۸۹۸ق)؛ که به درخواست ضیاءالدین یوسف (استادزاده مؤلف) در شعبان سال ۹۱۲ق نگارش یافته است. در این اثر، علاوه بر حل مشکلات نفحات الانس، شرح حال چندی از صوفیان بزرگ نیز ذکر شده است.
۷. رساله‌ای است در عرفان مشتمل بر یک مقدمه و سه اصل و خاتمه. این کتاب، فروع خمس فقهیه را که عبارت از صلوة و صوم و زکوة و حج و جهاد است، با مراتب اطوار سبعیه قلبیه تطبیق نموده.
۸. کتابی است عرفانی در مراتب علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین؛ در یک مقدمه و چهارده کشف و یک خاتمه که پس از هر کشفی، نکته‌ای بیان کرده است: ابواب کتاب عبارتند از: ۱- حقیقه الوجود ۲- التوحید ۳- المعرفة ۴- المحبة ۵- الغیرة ۶- القرية ۷- الوصله ۸- الکلام ۹- الرؤیة ۱۰- الصفوة ۱۱- الاراده ۱۲- الولایة ۱۳- السماع ۱۴- الروح. نویسنده تلاش کرده است که نام خود را مخفی نگه دارد و خود را صرفاً به صورت «این درویش» خطاب می‌کند، ولی در غزلیاتش به «مسعود» تخلص می‌کند.
۹. مکاشفاتی از بعضی صوفیه است در الاسرار.

«شرح المقاصد» اثر سعدالدین مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی (م ۷۹۲ق)؛ که در حوزه‌های علمیه عامه، تدریس می‌شده است (صدیق حسن‌خان، ج ۳، ص ۵۷؛ حاجی خلیفه، ج ۲، ستون ۱۱۴۵)؛ این آثار کلامی زیر، در حوزه‌های علمی شیعی رایج یا قابل توجه بوده‌اند:

«أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات»، اثر محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی، مشهور به شیخ مفید (م ۳۱۴ق).

«تصحیح اعتقادات الإمامیة» یا تصحیح الاعتقاد، منسوب به شیخ مفید (م ۳۱۴ق).

«تجرید الاعتقاد» یا «تجرید الکلام» اثر نصیرالدین محمد بن محمد طوسی مشهور به خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق).

«کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد» اثر حسن بن یوسف بن مطهر حلّی معروف به علامه حلّی (م ۷۲۶ق). «شرح تجرید الاعتقاد» اثر علی بن محمد سمرقندی معروف به ملاعلی قوشچی (م ۸۷۹ق)، که به «شرح جدید» نیز معروف است. (برای اطلاع بیشتر نک: حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۳۴۶).

در کتابخانه ابن‌خاتون، حدود ۵۸ عنوان نسخه با موضوع کلام و اعتقادات وجود دارد. غالب نسخه‌های در این موضوع، متعلق به قرن نهم و دهم هستند؛ و قدیمی‌ترین نسخه تاریخدار در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن هفتم می‌باشد. در میان این نسخ خطی، به این آثار مرتبط با کتب درسی بالا و نیز کلام و اعتقادات بر می‌خوریم؛ که ظاهراً برخی از آنها در حوزه حیدرآباد تدریس یا مباحثه می‌شده‌اند و یا مورد استفاده بوده‌اند:

۱- الأربعین فی أصول الدین^۱ اثر فخر رازی، محمد بن عمر (م ۶۰۶ق)، با کد دستیابی: ۱۵ و ۱۶. همچنین، اثری در «شرح الاربعین فی اصول الدین»^۲ که مؤلف آن نامشخص است، با کد دستیابی ۴۱، در میان نسخ خطی شیخ محمد خاتون به چشم می‌خورد.

۲- انوار الملکوت فی شرح الیاقوت^۳ اثر علامه حلّی، حسن بن یوسف (م ۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۳۲.

۳- تحفة الفحول فی شرح الفصول^۴، اثر خواجه شیرازی، محمد بن احمد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۳۷۰.

۴- حاشیة اثبات الواجب القدیم^۵ (حاشیة علی الرسالة الحنفیة) اثر قاضی زاده کرهرودی، عبدالخالق

۱. چهل مسأله اعتقادی و کلامی است که به تفصیل به آن پرداخته و به مباحثی فلسفی درآمیخته است. در هر مسأله‌های شبهه‌ای وارد کرده و سپس به آن پاسخ داده است. این کتاب به نام فرزند مؤلف یعنی «محمد» یا «علی محمد» تألیف شده است.

۲. شرحی است بر کتاب «اربعین فی اصول الدین» از امام فخر رازی (م ۶۰۶ق)؛ که شارح خود را معرفی ننموده است.

۳. شرحی است با عنوان «قال-اقول» بر متن موجز «الیاقوت» ابواسحاق نوبختی (قرن ۴) شامل پانزده «مقصد»: ۱. نظر (بحث و تحقیق)؛ ۲. جوهر و عرض؛ ۳. احکام جوهر؛ ۴. موجودات؛ ۵. اثبات صانع؛ ۶. صفات صانع مستند بر وجوب وجود اند؛ ۷. عدل؛ ۸. رنج و پاداش در خداوند؛ ۹. افعال قلوب (علم و قدرت و اراده و کلام نفسی)؛ ۱۰. تکلیف؛ ۱۱. لطف؛ ۱۲. نقل اعتراضات وارده بر ادله توحید و عدل؛ ۱۳. وعد و وعید؛ ۱۴. نبوت (عامه و خاصه)؛ ۱۵. امامت (عامه و خاصه). علامه حلّی اثر را در سال ۶۸۴ق به پایان رسانده؛ و غالب مطالب و استدلال‌ها مآتن را پذیرفته است.

۴. شرحی است مزجی و مفصل و استدلالی بر فصول خواجه نصیرالدین طوسی است؛ که شارح تلاش کرده حقانیت مکاتیب کلامی را اثبات و مشکلات الفاظ را حل کند. در نسخه نامی از شارح نیست؛ البته شارح در آخر کتاب آورده که تاریخ فراغت ازین شرح در ۹۵۳ق - ه - در کلکنده حیدرآباد بوده است. شاید شارح محمد بن احمد خواجه شیخ شیراز باشد.

۵. حاشیه نسبتاً مفصلی است با عناوین «قال، اقول» و رد و ایراد بسیار در گفته‌های محمد بن اسعد دوانی (م ۹۰۸ق) و دیگران؛ که علامه تهرانی در الذریعه آن را از قاضی زاده کرهرودی (م ۱۰۳۷ق) از علما و متکلمین و شعرا دانسته است.

- ۱۰۳۷ق)، با کد دستیابی: ۱۲۰ و ۴۳۲.
- ۵- حاشیه اثبات الواجب القديم^۱ (شرح اثبات الواجب = الرسالة الحنفية) اثر حنفی تبریزی، شمس الدین محمد (۹۳۵ق)، با کد دستیابی: ۱۸.
- ۶- حاشیه اثبات الواجب القديم^۲ (شرح اثبات الواجب القديم) اثر میرزا جان باغنوی، حبیب الله بن عبدالله (۹۹۴ق)، با کد دستیابی: ۸۶.
- ۷- حاشیه تسدید القواعد فی شرح تجرید العقاید^۳ (حاشیه شرح القديم للتجريد = حاشیه شرح الاصفهانی علی التجريد) اثر جرجانی، علی بن محمد (۸۱۶ق)، با کد دستیابی: ۶۶.
- ۸- حاشیه حاشیه الخیالی علی شرح عقائد النسفی^۴ (حاشیه بر حاشیه عقائد نسفی)، اثر قرمانی، کمال الدین اسماعیل (۹۲۰ق)، با کد دستیابی: ۸۷.
- ۹- حاشیه حاشیه الدوانی القديمة علی شرح التجريد^۵ اثر شیرازی، شاه فتح الله بن حبیب الله (۹۹۷ق)، با کد دستیابی: ۹۶.
- ۱۰- حاشیه شرح التجريد الجديد^۶ (جواهر)، اثر قاضی زاده کهرودی، عبدالخالق (۱۰۳۷ق)، با کد دستیابی: ۱۰۹.
- ۱۱- حاشیه شرح التجريد الجديد^۷، اثر الهی اردبیلی، حسین بن عبدالحق (۹۵۰ق)، با کد دستیابی: ۸۰.
- ۱۲- حاشیه شرح التجريد الجديد^۸، اثر همدانی، ابراهیم بن حسین (۱۰۲۶ق)، با کد دستیابی: ۶۵.
- ۱۳- حاشیه شرح المواقف^۹ اثر شیروانی، مسعود بن حسین (۹۰۵ق)، با کد دستیابی: ۷۱ و ۴۷۹.
-
۱. حاجی محمود تبریزی و مولی حسین اردبیلی الهی، شرحی بر رساله اثبات واجب محقق دوانی (۹۰۸ق) داشته‌اند؛ که حنفی تبریزی نیز بر این شرح، حاشیه‌ای با عناوین «قوله - قوله» در شعبان سال ۹۲۶ق نوشته و به نام یکی از امراء ملقب به «حبیب الله» اهداء نموده؛ که به حاشیه حنفیه موسوم می‌باشد. هر چند که مؤلف در پایان کتاب، این اثر را شرح خود رساله اثبات الواجب، خوانده است.
۲. این رساله، حاشیه‌ای است مختصر بر «اثبات الواجب» قدیم جلال الدین دوانی با عناوین «قوله - قوله»؛ که در ذیحجه ۹۸۳ توسط باغنوی شیرازی تألیف گشته است.
۳. حاشیه‌ای مفصل است از سید شریف جرجانی، بر شرح محمود اصفهانی بر کتاب تجرید العقاید نصیرالدین طوسی؛ که سالیان دراز جز برنامه درسی بوده است. متن با عبارت «قوله» مشخص شده؛ و از آغاز (= مقصد اول) شرح اصفهانی است تا پایان جواهر و اعراض (= مقصد دوم).
۴. حاشیه‌ای است یکی از علمای ترکیه (قرن ۱۰) به نام قره کمال، بر حاشیه احمد بن موسی الخیالی (۸۶۲ق.) بر شرح سعدالدین تفتازانی (۷۹۷ق.) بر عقاید نسفی.
۵. حاشیه‌ای است با عناوین «قال الشارح» بر حاشیه قدیم جلال الدین دوانی بر بخش امور عامه شرح جدید تجرید العقائد که از حواشی معروف و متداول در حوزه‌های درسی علوم دینی است.
۶. حاشیه‌ای است بر جواهر و اعراض شرح تجرید قوشچی و حاشیه قدیم دوانی، که به افراد متفاوت نسبت داده شده است؛ برخی آن را از میرزا جان باغنوی و برخی به ملا عبدالله یزدی و برخی از قاضی زاده کهرودی شاگرد شیخ بهایی دانسته اند. قاضی زاده دو حاشیه بر شرح تجرید دارد یکی حاشیه بر مبحث الهیات و دیگر همین حاشیه بر مبحث جواهر است، اگر رساله از او باشد.
۷. حاشیه‌ای است بر شرح تجرید قوشچی تا مبحث علت و معلول (از امور عامه)؛ محشی در این کتاب، افکار خود و خلاصه افکار و تحقیقات متأخران بخصوص تحقیقات استاد الاقاصی و الادانی جلال دوانی را گرد آورده و اشکالاتی که بر دوانی داشته، با اشاره یاد کرده است.
۸. حاشیه بر شرح جدید تجرید خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ق.).
۹. حاشیه‌ای است بر موقف ثانی که در امور عامه است تا آخر آن که پایان مبحث علت و معلول؛ از ملا مسعود شیروانی (۹۰۵ق) بر شرح مواقف میر سید شریف.

- ۱۴- حاشیه مطالع الانظار فی شرح طوابع الانوار، اثر جمال حسینی، عطاء الله بن فضل الله (۹۳۰ق)، با کد دستیابی: ۱۰۴۵.
- ۱۵- حاشیه مطالع الانظار فی شرح طوابع الانوار، اثر عصام الدین اسفراینی، ابراهیم بن محمد (۹۵۱ق)، با کد دستیابی: ۱۰۴۴.
- ۱۶- الدرۃ الفاخرة^۳ (اثبات الواجب = دره فاخره = تحقیق مذهب الصوفیه فی وجود الواجب) اثر جامی، عبدالرحمن بن احمد (۸۹۸ق)، با کد دستیابی: ۱۷.
- ۱۷- شرح الفصول النصیریة^۴ (فارسی است)، اثر خواجه شیرازی، محمد بن احمد (قرن ۱۰)، با کد دستیابی: ۱۹۵.
- ۱۸- شرح المواقف السلطانیة^۵، اثر کرمانی، محمد بن یوسف (۷۸۶ق)، با کد دستیابی: ۱۵۱.
- ۱۹- شرح عقائد النسفی^۶ (شرح العقائد النسفیة)، منسوب به تفتازانی، مسعود بن عمر (۷۹۲ق)، با کد دستیابی: ۱۹۱.
- ۲۰- شرح مقاصد الطالبین فی اصول الدین^۷ (شرح المقاصد)، اثر تفتازانی، مسعود بن عمر (۷۹۲ق)، با کد دستیابی: ۱۵۳.
- ۲۱- کشف الحقائق المحمدیة فی شرح الحقائق المحمدیة^۸ (شرح اثبات الواجب)، اثر دشتکی شیرازی، منصور بن صدرالدین محمد (۹۴۸ق)، با کد دستیابی: ۸۳۲.

۱. حاشیه ای است از عطاء الله بن فضل الله بر مبحث معرف «مطالع الأنظار» محمود بن عبدالرحمن اصفهانی (۷۴۹ق) بر طوابع الانوار قاضی بیضاوی.
۲. حاشیه ای است از عصام الدین اسفراینی، شاگرد عبدالرحمن جامی، با عناوین «قال، قال» بر مبحث معرف «شرح طوابع الانوار» شمس محمود بن عبدالرحمن اصفهانی (۷۴۹ق) بر «طوابع الانوار» قاضی بیضاوی. در چاپ نخست، عنوان این نسخه چنین آمده است «حاشیه بر مبحث معرف شرح طوابع اصفهانی».
۳. رساله در بحث صفات الهیه، علم وارده، قدره و نیز بیان وجود که واجب و حقیقت اسماء و خصوصیات آنها و انتشار مقادیر زیادی از واحد است؛ که به روش فلاسفه، متکلمین و صوفیه پرداخته و به اختلاف میان آنها اشاره می‌کند؛ و در آن از فتوحات مکیه محیی الدین اندلسی (۶۳۸ م) و از خواجه طوسی (۶۷۲ م) و قونوی (۶۷۳ م) و قطب رازی (۷۷۶ م) نقل قول میشود.
۴. شرح مزجی فصول نصیریة خواجه نصیر الدین طوسی (۶۷۲ق) است، در علم کلام و معارف؛ شرح موجود با همان عناوین متن هماهنگ گردیده، و به سال ۹۵۳ق در دکن هند نگارش یافته است.
۵. شرح میسوطی است از شاگرد ایچی (۷۵۶ق) با عنوان «قوله، اقول» بر المواقف عضدالدین ایچی (۷۵۶ق)؛ که ظاهراً شارح در ربیع الاول ۷۶۷ق آن را به پایان رسانده است.
۶. شرح مزجی کوتاهی است بر رساله مختصر «عقائد النسفی» نجم الدین ابو حفص عمر بن محمد نسفی (۵۳۷ق) در بیان اعتقادات اهل سنت؛ که ظاهراً در شعبان سال ۷۶۸ق در جرجانیه خوارزم نگارش یافته است. این شرح بیشتر جنبه توضیحی دارد و کمتر به ادله و استدلال میپردازد.
۷. شرح جامعی بر مقاصد الطالبین فی اصول الدین تفتازانی، به ترتیب «قال- اقول» می‌باشد؛ که خود مؤلف اصلی شارح کتاب حاضر است و آن را ظاهراً در سال ۷۸۴ق به سمرقند پرداخته است. کتاب «المقاصد» در شش «مقصد» است با این عناوین: ۱. المبادی؛ ۲. العقلیات، و لایخص بواحد دون واحد؛ ۳. العقلیات، و تختص بالعرض؛ ۴. العقلیات، و تختص بالممكن والجوهر؛ ۵. العقلیات، و تختص بالواجب؛ ۶. السمعیات.
۸. شرحی است مزجی بر رساله ای که پدر مؤلف، میر صدرالدین دشتکی، در اثبات واجب نوشته. شارح در پایان شرح خود، هشت فصل در پاره‌های از مباحث اعتقادی آمیخته با مسائل فلسفی افزوده و تألیف را به سال محرم ۹۴۷ق پرداخته است.

- ۲۲- مطالع الأنظار فی شرح طوابع الأنوار (شرح طوابع) اثر اصفهانی، محمود بن عبدالرحمن (۷۴۹ق)، با کد دستیابی: ۲۳۷ و ۲۳۸ و ۲۳۹.
- ۲۳- مقاصد الطالبین فی اصول الدین^۲ (المقاصد فی علم الکلام = مقاصد الکلام = مقاصد الکلام و عقاید الاسلام)، اثر تفتازانی، مسعود بن عمر (۷۹۲ق)، با کد دستیابی: ۲۶۸.
- ۲۴- مناهج الیقین فی اصول الدین^۳ (منهاج الیقین) اثر علامه حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۲۵۱.
- ۲۵- نقد المحصل^۴ (تلخیص المحصل = شرح المحصل = تلخیص فی علم الکلام) اثر نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۶۷۲ق)، با کد دستیابی: ۲۸۱.
- ۲۶- نهج المسترشدين فی اصول الدین^۵ اثر علامه حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق)، با کد دستیابی: ۹۵۵.
- ۲۷- الیاقوت^۶ اثر نوبختی، ابراهیم بن اسحاق (قرن ۴)، با کد دستیابی: ۶۵۱.
- ۲-۳- تفسیر
- درس تفسیر، هر چند که جزو دروس جنبی حوزه‌های علمیه قلمداد می‌شده است؛ اما ظاهراً کرسی درسی آن، همیشه در این مدارس دینی برقرار بوده است. در قدیم الایام، از جمله مهم‌ترین تفاسیری که به عنوان کتاب درسی مطرح بوده است، از این قرار هستند:
- «تفسیر بسیط» (۱۶ مجلد)، «تفسیر وسیط» (۴ مجلد) و «تفسیر وجیز» (یا الحاوی لجمیع المعانی؛ ۱ مجلد)، اثر علی بن احمد واحدی نیشابوری (م ۴۶۸ق).

۱. شرحی است از محمود اصفهانی بر کتاب «طوابع الأنوار من مطالع الأنظار» عبدالله بن عمر بیضاوی (م ۶۸۵ق). اصفهانی این کتاب را برای محمد بن قلاوون ملقب به الملك الناصر به ربیع الثانی سال ۷۰۸ق پرداخته؛ و گویا در آغاز برخی نسخه‌های کتاب از او نام آورده است.
۲. کتاب مفصلی است در مباحث علم کلام بر اساس اعتقادات اهل سنت؛ و ظاهراً به سال ۷۸۴ق در شش مقصد ترتیب یافته و شروع و حواشی زیادی بر آن نگاشته شده که یکی از آنها شرح خود تفتازانی است.
۳. کتاب مفصلی است در مباحث کلامی و اعتقادی؛ مشتمل بر مقدمه و دوازده منهج، که هر یک مشتمل بر چند بحث و مسأله هستند: المقدمة فی معنی التصور و التصدیق؛ ۱- فی تقسیم المعلومات؛ ۲- فی تقسیم الموجودات؛ ۳- فی احکام الموجودات؛ ۴- فی اثبات واجب الوجود تعالی و بیان صفاته؛ ۵- فیما يستحیل علیه تعالی؛ ۶- فی العدل؛ ۷- فی النبوة؛ ۸- فی الامامة؛ ۹- فی المعاد؛ ۱۰- فی الوعد و الوعید؛ ۱۱- فی الاسماء و الاحکام؛ ۱۲- فی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر. علامه این اثر را ظاهراً در ربیع الاول سال ۶۸۰ به پایان برده است.
۴. تلخیص، و تهذیب، و نقدی است با عناوین (قال - اقول) بر کتاب «محصل افکار المتقدمین و المتأخرین من حکماء و المتکلمین» امام فخر رازی (م ۵۶۰هـ). این کتاب همانند اصل آن، دارای چهار رکن می‌باشد، و مؤلف در صفر ۶۶۹ق از تحریر آن فراغت یافته آن را به بهاء الاسلام وزیر عطا ملک ابن صاحب بهاء الدولة محمد جوینی (م ۶۷۸ق)، اهداء نموده است.
۵. ملخص قواعد علم کلام است؛ که علامه حلی آن را به جهت فرزندش فخرالمحققین در ربیع الاول ۶۹۹ق تألیف نموده؛ و مشتمل بر ۱۳ فصل است: ۱- تقسیم معلومات ۲- اقسام ممکنات ۳- احکام معلومات ۴- احکام موجودات ۵- اثبات واجب الوجود ۶- احکام صفات واجب الوجود ۷- آنچه بر خداوند متعال محال است ۸- عدل ۹- فروع دین ۱۰- نبوت ۱۱- امامت ۱۲- امر به معروف و نهی از منکر ۱۳- معاد.
۶. رساله مختصری است در علم کلام با عناوین «المسئله، القول»؛ که شامل مباحث جوهر و عرض، توحید و اثبات صانع و احکام صفات او و بعضی مباحث آن، عدل، و عد و وعید، نبوت و عصمت انبیا، اعاده و احکام آن، امامت و اثبات آن و مسئله نص خفی است. رساله، دارای شروحاتی است؛ که شرح علامه حلی با نام «انوار الملکوت» در زمان خود، کتابی حوزوی و درسی بوده است.

«معالم التنزیل و حقایق التأویل» یا «تفسیر بغوی»، اثر حسین بن مسعود بَغَوِی فَرَّاء (م ۵۱۶ق).
 «الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التأویل» یا «کشاف»، اثر جار الله زمخشری (م ۵۳۸ق).
 «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، اثر فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق).
 «تفسیر کبیر» یا «مفاتیح الغیب»، اثر ابو عبدالله محمد بن عمر طبرستانی رازی، مشهور به فخر رازی (م ۶۰۶ق).
 «انوار التنزیل و اسرار التأویل» یا «تفسیر بیضاوی»، اثر عبدالله بیضاوی (متوفی بعد از ۶۸۵ق). (برای اطلاع بیشتر نک: حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۱۸۶-۱۹۴، ج ۲، ستون ۱۴۷۷-۱۴۸۴؛ فنوجی، ج ۳، ص ۲۲۴، ۲۳۱).
 در این میان، از شروح و حواشی بسیاری که بر تفسیر زمخشری و بیضاوی خورده است، به نظر می‌رسد که این کتاب‌ها، جنبهٔ درسی بیشتری در حوزه‌های علمیه داشته‌اند. تفسیر بیضاوی، از تفاسیر مختصر، محققانه و بسیار مشهور است، که تألیف ناصرالدین عبدالله بن عمر بیضاوی شیرازی (متوفی بعد از ۶۸۵ق تا حدود ۷۱۰ق)، مفسر شافعی و متکلم اشعری مسلک می‌باشد؛ که سالیان درازی، یکی از کتاب‌های درسی مجامع دینی بوده است.

در نسخ خطی موجود از کتابخانه شیخ محمد خاتون، حدود ۳۸ عنوان نسخه با موضوع تفسیر یافت می‌شود. غالب نسخه‌های تفسیر متعلق به قرن دهم هستند؛ و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، مربوط به قرن ششم و اوایل قرن هفتم می‌باشند.

با توجه به این تفسیری نسخ، به نظر می‌رسد که طلاب حوزه علمیه حیدرآباد، در موضوع تفسیر، از حواشی و شروح تفسیر بیضاوی بهره می‌برده‌اند. ظاهراً تفسیر بیضاوی، با یکی یا چند حواشی ذیل، در حیدرآباد به عنوان درس تفسیر، تدریس می‌گشته است:

- ۱- «حاشیه انوار التنزیل»^۱ اثر ملا خسرو، محمد بن فرامرز (۸۸۵ق)، با کد دستیابی نسخه: ۱۲۹۱.
- ۲- «حاشیه انوار التنزیل»^۲ اثر ابوالقاسم بن ابی بکر لیثی سمرقندی (قرن ۹)، با کد دستیابی نسخه: ۱۲۹۲.
- ۳- «حاشیه انوار التنزیل»^۳ اثر عبدالغفور بن صلاح لاری (۹۱۲ق)، با کد دستیابی نسخه: ۱۳۰۰.
- ۴- «حاشیه انوار التنزیل»^۴ (الحاشیه السعدیه)، اثر سعدی چلبی، سعدالله بن عیسی (م ۹۴۵ق)، با کد دستیابی نسخه: ۱۲۹۶.
- ۵- «حاشیه انوار التنزیل»^۵، اثر عصام الدین ابراهیم بن محمد اسفراینی (۹۵۱ق؟)، با کد دستیابی نسخه: ۱۳۰۷.

۱. شرح مزجی بر مشکلات و بیان دقایق تفسیر «انوار التنزیل» قاضی بیضاوی است؛ که از آغاز قرآن مجید تا پایان جزء اول را دارا می‌باشد. حاشیه نویسی برخی مشکلات متن را برطرف کرده و در پارهای از مواضع نیز بر بیضاوی، اشکالاتی گرفته است.
۲. حاشیه‌های است متوسط بر بخش تفسیر سوره فاتحه کتاب «انوار التنزیل» قاضی بیضاوی که به صورت «قوله- قوله» می‌باشد و به نام یکی از محتشمان عصر معنون داشته است.
۳. حاشیه‌ای است بر انوار التنزیل بیضاوی از رضی الدین ملا عبدالغفور لاری از شاگردان عبدالرحمن جامی (م ۸۹۸ق)؛ که فقط جزء اول را در بر دارد.
۴. حاشیه‌ای از سعدالله بن عیسی مشهور به سعدی افندی بر متن تفسیر قاضی ابوسعید عبدالله بیضاوی. چلبی می‌نویسد از آغاز سوره هود است تا پایان قرآن؛ و آنچه بر بخشهای پیش از آن است فرزندش پیر محمد از هاشم‌های قرآن گرد آورده و به آن افزوده است. نام نگارنده و تاریخ انجام آن به سال ۹۴۴ق، در پایان مجلد دوم آمده است.
۵. حاشیه‌ای است از ابراهیم اسفراینی حنفی اشعری بر تفسیر «انوار التنزیل» قاضی بیضاوی که ظاهراً به سال ۹۴۰ق تألیف و به سلطان سلیمان ترکی (عثمانی) اهداء شده است. این حاشیه بیشتر به جنبه‌های لغوی و اعتقادی پرداخته و دو قسمت است؛

۶- «حاشیه انوار التنزیل»^۱ (تعلیقه علی انوار التنزیل)، اثر سنان المحشی، یوسف بن حسام الدین (۹۸۶ق)، با کد دستیابی نسخه: ۱۲۹۷.

۷- «حاشیه انوار التنزیل»، آثاری از مؤلفانی نامشخص، با کد دستیابی نسخ: ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹.

۸- «معالم التنزیل و حقایق التأویل»^۲ (تفسیر فراء = تفسیر بغوی)، اثر بغوی، حسین بن مسعود (م ۵۱۶ق)، با کد دستیابی: ۱۴۰۷.

۹- «الوجیزة فی تفسیر القرآن العزیز»^۳ (تفسیر وجیز واحدی = الحاوی لجميع المعانی = تفسیر الوجیز)، اثر واحدی، علی بن احمد (۴۶۸ق)، با کد دستیابی: ۱۴۲۸.

۳-۳- هیأت، نجوم و ...

برخی از دروس جنبی حوزه‌های علمیه، بعید است که همگانی بوده باشند؛ به این معنی که فقط برخی از طلاب علاقمند، اهتمام به خواندن این دروس داشته‌اند، که از جمله آنها، خواندن کتاب‌های هیأت و نجوم که البته مرتبط با موضوع فقه هستند، می‌باشند. برخی از این کتب هیأت و نجوم، عبارتند از:

«کتاب اسطرلاب» یا «رساله فارسی اسطرلاب» منسوب به ابوالحسن عبدالرحمن صوفی رازی (م ۳۷۶ق).
«استیعاب الوجوه الممكنه فی صنعه الاسطرلاب» اثر ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی (م ۴۳۰-۴۴۰ق).
«تَحْرِیرُ الْمَجْشُطِ»، اثر نصیرالدین محمد بن محمد طوسی مشهور به خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق).
«التَّذْکِرَةُ فِی عِلْمِ الْهَيْئَةِ» یا «التَّذْکِرَةُ النَّصِیْرِيَّةُ فِی الْهَيْئَةِ» یا «تذکره فی الهیئة»، اثر خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق).

«رساله بیست باب در معرفت اسطرلاب» یا «بیست باب در اسطرلاب»، اثر خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق)؛ هر چند که مؤلف این نام را برای اثر خود انتخاب نکرده است.

«الملخّص فی الهیئة» اثر محمود بن محمد بن عمر چغمینی خوارزمی (م ۷۴۵ق).
«شرح المخلص فی الهیئة» یا «شرح چغمینی»، اثر موسی بن محمود، معروف به قاضی زاده رومی (م ۸۴۰ق).
«رسالة فی علم الهیئة» معروف به «هیئت فارسی»، اثر علی بن محمد سمرقندی معروف به ملاعلی قوشچی (م ۸۷۹ق).

«شرح رساله بیست باب» اثر نظام الدین عبدالعلی بن محمد بیرجندی (م ۹۳۴ق).
در کتابخانه شیخ محمد خاتون، حدود هفده عنوان نسخه در موضوع هیأت و نجوم و اسطرلاب یافت

یکی بر از ابتداء تفسیر سوره حمد تا آخر سوره انعام و به قول کشف الظنون تا آخر اعراف و دیگری بر سوره عمّ تا آخر قرآن است و ظاهراً حواشی بر سوره اعراف تا آخر سوره ی والمرسلات را که قبل از عمّ است نوشته‌اند.

۱. حاشیه‌های مفصلی بر انوار التنزیل بیضاوی است؛ که تفسیر تمام قرآن می‌باشد، و در بین سال‌های ۹۵۴-۹۷۷ هجری (احتمالاً ۹۷۳ق) تالیف و به سلطان سلیم و پسرش سلیمان خان اهداء شده است.

۲. تفسیر مزجی متوسطی است بر قرآن، که جنبه ادبی و لغوی دارد. مؤلف به آرای صحابه و تابعین و تابعی استناد فراوان نموده، و چنانچه آیه‌ای را موضوع آیه دیگر دانسته به ذکر آن نیز پرداخته و همچنین به قرائتهای مختلف توجه داشته است. مؤلف در آغاز به سه مقدمه پرداخته است: فضل قرآن کریم، فضل تلاوت، ذم تفسیر به رأی.

۳. شرح مختصری از قرآن می‌باشد که با وجود اختصار، از جمله تفاسیر مهم است؛ و به شیوه تفسیر قرآن به قرآن نگارش شده است.

- می‌شود. پیرامون کتب درسی و جنبی آن در این موضوع به این آثار بر خوردیم که به ترتیب الفبا از این قرارند:
- ۱- ارشاد در علم اسطرلاب^۱ (پنجاه باب در اسطرلاب؛ به زبان فارسی)، اثر شیرازی، احمد بن حیدر بن محمد (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۵۲۳۲.
 - ۲- الاسطرلاب المسرطن^۲ اثر سجزی، احمد بن محمد (۴۱۵ق)، با کد دستیابی: ۵۲۸۶.
 - ۳- اسطرلاب مسرطن^۳ (به زبان فارسی)، اثر انطاکی، علی بن احمد (۳۷۶ق)، با کد دستیابی: ۵۲۸۵.
 - ۴- اشجار و اثمار^۴ (اثمار و اشجار = ثمره و شجره؛ به زبان فارسی)، اثر بخاری خوارزمی، علیشاه بن محمد (۶۹۵ق)، با کد دستیابی: ۵۲۳۱.
 - ۵- جامع المبادی و الغایات فی علم المیقات^۵ اثر مراکشی، حسن بن علی (۶۶۰ق)، با کد دستیابی: ۵۲۶۸.
 - ۶- ربع مجیب^۶ (ربع الدستور = رساله فی معرفة الجیب = ربع دستور)، اثر منسوب به قاضی زاده رومی، محمود بن محمد (۹۳۱ق)، با کد دستیابی: ۵۳۲۷ و ۵۳۲۸.
 - ۷- زحل و کره ثوابت^۷ (به زبان فارسی)، مؤلف نامشخص، با کد دستیابی: ۵۳۲۳.
 - ۸- زیج^۸ (به زبان فارسی)، اثر کاشی، جمشید بن مسعود (۸۴۱ق)، با کد دستیابی: ۵۳۲۹.
 - ۹- زیج الشستکه^۹ منسوب به هرمزی، حسین بن موسی (قرن ۶)، با کد دستیابی: ۵۳۳۵.

۱. رساله‌ای است در معرفت اسطرلاب در پنجاه «باب»، که «پنجاه باب» نیز نامیده شده است. مؤلف (زنده در ۶۹۷ق) ستاره شناس سده هفتم از شیراز بوده است.
۲. رساله مختصری است پیرامون اسطرلاب؛ و بعد از اسطرلاب مسرطن تألیف علی بن احمد معروف به ابن مهندس، برای ابومحمد عبدالله بن علی حاسب نوشته است.
۳. این رساله مشتمل است بر سیزده «فصل» بی نام نگارنده. از انتساب آن به ابن المهندس علی پسر احمد انطاکی (د ۳۷۶ق) سخن به میان آمده است، اما نشر فارسی آن با روزگار مؤلف سازگار به نظر نمی‌رسد.
۴. رساله‌ای مفصل در اصول و قواعد هیئت که در دو مقاله: در کلیات (۹ فصل) و جزئیات (در پنج شجره) تألیف و نگارش آن در میانه سالهای ۶۷۹-۶۹۱ ق صورت گرفته است: شجره اول: در صفات و منسوبات بروج و کواکب. شجره دوم: در احکام قرانات و اتصالات دیگر. شجره ثالث: در احکام عالم. شجره رابعه: در احکام موالید. شجره خامسه: در اعمال تسیرات. این کتاب به نام سیف الدین احمد شاه و برادرش محمد بن مبارک شاه تألیف شده است.
۵. کتابی در قواعد زیج، شامل چهار فن: ۱- فی الحسابیات ۲- فی وضع بالالات ۳- فی العمل بالالات ۴- فی مطارحات یحصل بها الدرره؛ که حسن مراکشی آن را ظاهراً در سال ۶۲۱ق نوشته است.
۶. رساله‌ای است در عمل به ربع مجیب (= ربع دستور) در یک مقدمه و چندین باب که به دستور سلطان بایزید بن محمد (م ۹۱۸ق) و ظاهراً در جمادی الآخر سال ۹۱۳ق تألیف گردیده است. نسخه‌های کتاب یکسان نیستند؛ و دارای ابواب متفاوت می‌باشند (۱۲، ۱۶، ۱۸، ۱۹ و ۲۰ و ۲۵ و ۵۵ باب)؛ و در نسبت کتاب به قاضی زاده نیز، تردید وجود دارد. در فهرست، این اثر بدون نام مؤلف می‌باشد.
۷. در این رساله از زیج علائی و زیج شاهی و زیج بتانی و نظر خواجه نصیرالدین طوسی و دارالملک طمغاج (= ترکستان) یاد شده است. مؤلف نامشخص است و همه جا از خود به عبارت «خادم مخلص» یاد کرده، و رساله را به اشارت پادشاه وقت نوشته است. این رساله در جلد سوم فهرست آستان قدس (ص ۳۳ ش ۹۶) تحت عنوان: «رساله در رفع شبهه مماس شدن زحل به کره ثوابت» فهرست شده؛ و فهرست نویسن در آنجا احتمال داده است که مؤلف شمس المعالی محمد کیای جرجانی (قرن ۹) باشد.
۸. قسمتی از اواسط زیج علامه غیاث الدین جمشید بن مسعود بن محمود طبیب کاشانی (م ۸۴۱ق) است؛ که ظاهراً در رمضان سال ۸۳۲ق به انجام رسیده است.
۹. رساله مختصری در شناخت تقویم کواکب سبعة و جوزهر و ساعات و ارتفاعات و اجتماعات و استقبالات و کسوفات؛ و عناوین آن عبارت است از: قال فی تقویم الشمس، فی تقویم القمر، فی تقویم الزحل، فی تقویم المشتري، فی تقویم المريخ، فی تقویم الزهرة، فی تقویم العطار، فی تقویم الجوزهر، فی عمل الساعات.

۱۰- زیج ایلخانی^۱ (به زبان فارسی)، اثر نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۶۷۲ق)، با کد دستیابی: ۵۳۳۲.
 ۱۱- سفیر الغبراء و الخضراء^۲ (السفیر = تشریح الفلک)، اثر دشتکی شیرازی، منصور بن صدرالدین محمد (۹۴۸ق)، با کد دستیابی: ۵۳۳۷.

۱۲- مفتاح بیست باب^۳ (شرح بیست باب، به زبان فارسی)، اثر کیا جرجانی، شمس المعالی محمد (قرن ۹)، با کد دستیابی: ۵۴۰۸.

- از وجود برخی از مجموعه‌ها با موضوع هیأت و نجوم و ریاضیات در کتابخانه شیخ محمد خاتون، بعید نیست که آثار این مجموعه‌ها نیز در ردیف برخی دروس جنبی حوزه علمیہ حیدرآباد بوده باشند؛ این مجموعه‌ها عبارتند از:

۱۳- مجموعه دو^۴ (در معرفت ساخت اسطرلاب = معرفت سمت قبله)، گروهی از نویسندگان (غیاث الدین، جمشید بن مسعود؛ نامشخص)، با کد دستیابی: ۵۳۱۱.

۱۴- مجموعه چهار^۵ (اسطرلاب مسطح = طالع المسألة = الحساب و الجبر و المقابلة = رساله بهشتیه)، گروهی از نویسندگان (فارسی، تقی الدین محمد؛ اسفراینی، محمد بن احمد)، با کد دستیابی: ۵۲۸۷.

۱۵- مجموعه هشت^۶ (معرفة القبلة = طالع نامه = حاشیة شرح الملخص الجغمینی)، گروهی از نویسندگان (فارسی، تقی الدین محمد؛ میبدی، حسین بن معین الدین)، با کد دستیابی: ۵۳۸۳.

۳-۴- حدیث و رجال

در میان اهل سنت اهتمام به علوم حدیث پیش‌تر و بیشتر از شیعه بوده است؛ و ظاهراً برای فراگیری علوم مرتبط با حدیث در مدارس دینی، از کتاب‌هایی همانند آثار زیر بهره می‌برده‌اند:

«مقدمة ابن الصلاح في علوم الحديث» اثر ابوعمر و عثمان بن عبدالرحمن شهرزوری، معروف به ابن صلاح (م ۶۴۳ق).

«التقريب والتيسير لمعرفة سنن البشير النذير»، اثر یحیی بن شرف بن مری نووی (م ۶۷۶ق).

«نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر» اثر حافظ احمد بن علی بن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ق).

۱. کتابی است فارسی در احوال و حرکات کواکب و مانند آن که از رصد معلوم نمایند مشتمل بر چهار مقاله: ۱- در معرفت تواریخ.

۲- در معرفت روش کواکب و مواضع آنها در طول و عرض و توابع آن. ۳- در معرفت اوقات و طالعهای هر وقتی. ۴- در بقیه اعمال نجومی. خواجه در مقدمه این کتاب مختصری از تاریخ چنگیز و مغول و اولاد وی را ذکر کرده است؛ و تألیف کتاب را ظاهراً به سال ۶۵۷ق سامان داده است.

۲. رساله مختصری است در هیئت، دارای چهار «باب» است و هر باب دارای چهار فصل؛ که ظاهراً بسال ۹۰۶ در شهر طارم و در مدت دو ساعت توسط دشتکی نگاشته شده است.

۳. بیست باب اسطرلاب تألیف خواجه نصیرالدین طوسی است، و شرحی است از محمد کیای گرگانی بر کتاب «بیست باب در معرفت اسطرلاب» تألیف خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق)؛ که به خواهش دوستان در ربیع‌الأول سال ۸۱۷ق نگاشته است.

۴. مجموعه‌ای است شامل دو رساله در هیأت و قبله.

۵. مجموعه‌ای است در بردارنده چند رساله با موضوع هیأت و ریاضیات.

۶. مجموعه‌ای است گوناگون؛ مشتمل بر چهار رساله: ۱- معرفة القبلة. ۲- طالع نامه؛ هر دو اثر تقی الدین محمد فارسی. ۳- حاشیة شرح الملخص الجغمینی؛ اثر حسین بن معین الدین میبدی.

«نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر»، شرحی است که ابن حجر عسقلانی بر کتاب پیشن خود نگاشته است. «تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی»، اثر جلال‌الدین ابوالفضل عبدالرحمان سیوطی (م ۹۱۱ق)، که شرحی است بر کتاب التقریب والتیسیر نووی. (برای اطلاع بیشتر نک: فنوجی، ج ۲، ص ۶۶، ۳۰۶).

ظاهراً در حوزه علمیه حیدرآباد، درس حدیث چندان مورد نظر نبوده یا این که از کتاب‌های مورد نظر این رشته که در اهل سنت رایج بوده مورد توجه نبوده است. بعید نیست که اگر کرسی حدیثی برقرار بوده است، از کتاب الأربعون شیخ بهایی یا شرح فارسی آن بهره می‌برده‌اند:

۱- «الأربعون حدیثاً»^۱ (ترجمه قطب‌شاهی = قطب‌شاهی = اربعین شیخ بهایی = شرح الاربعین) حدیث (شرح حدیث) فارسی ابن‌خاتون عاملی، محمد بن علی قرن ۱۱ (۱۰۵۹ق)، با کد دستیابی: ۱۹۳۷.
۲- «لباب الاحادیث قطب‌شاهی»^۲ (مختصر شرح اربعین)، اثر شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹ق)، با کد دستیابی: ۱۸۱۸.

- همچنین، چندین نسخه در موضوع درایه و رجال در کتابخانه ابن‌خاتون وجود دارد (ببینید کد دستیابی: ۳۶۰۸، ۱۶۸۴، ۳۶۲۰، ۳۶۰۳، ۱۹۳۸۴، ۳۵۹۲، ۳۵۹۹، ۳۶۱۰، ۲۲۴۷۷، ۳۶۱۹)؛ که در میان آنها، ممکن است کتاب زیر، با توجه به کثرت نسخه، به صورت مقطعی و محدود، تدریس یا مباحثه شده باشد:
۳- تهذیب الکمال فی اسماء الرجال^۳، اثر حافظ مزی، یوسف بن عبدالرحمن (۷۴۲ق)، با کد دستیابی: ۳۵۹۴، ۳۵۹۶، ۳۵۹۵، ۳۵۹۷.

بحث و نتیجه‌گیری

الف - حدود سیصد و هفتاد پنج نسخه خطی موجود از کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) که شامل حدود چهارصد و نوزده عنوان اثر می‌باشند، بررسی شدند؛ و کتب درسی و کمک‌درسی مرتبط با آنها در سه بخش تفکیک و معرفی گردیدند:

۱- «دروس مقدماتی» در موضوعات: ادبیات، منطق و آداب البحث.

در میان نسخ خطی ابن‌خاتون، ۱۴ عنوان نسخه در موضوع کتب درسی صرف و نحو شناسایی و فهرست شد. در فن «معانی بیان و بلاغت»، عنوان مستقلی به چشم نخورد؛ اما لا اقل پنج عنوان نسخه در موضوع تجوید قابل ذکر هستند. همچنین حدود ۷۲ عنوان نسخه نیز در موضوع منطق یافت شد؛ که ۲۴ عنوان از آنها درسی و

۱. ترجمه و شرح اربعین شیخ بهایی است که در زمان حیات شیخ بهایی در حدود سال ۱۰۲۷ق نگاشته شده و ایشان هم تقریبی بر آن مرقوم داشته‌اند. مؤلف هر یک از احادیث را مفصلاً ترجمه و بر آغاز و انجام و چند بینش و نمایش تقسیم کرده، و اقوال مترجمین دیگر را هم نقل و شرح حال روات و علما را نیز به مناسبت ذکر نموده، و در ضمن بیان مطالب، استشهاد به حکایات و اشعار نغز کرده است؛ و اثر را به سلطان محمد قطب شاه حیدرآباد هند اهداء نموده است.

۲. تلخیص و مختصر ترجمه و شرح اربعین شیخ محمد خاتون از اربعین شیخ بهایی است.

۳. کتاب مفصلی است در چندین جلد، درباره رجال اهل سنت؛ که به ترتیب حروف هجا به معرفی راویان حدیث و پدران و مشایخ روایی و شاگردان آنها و نیز تضعیف و تعدیل آنها پرداخته است. این اثر، گزیده‌ای از الکمال فی معرفة الرجال اثر عبد الغنی سرور مقدس (۶۰۰ق) است؛ که به همراه اصلاحات و اضافاتی، میان ۹ محرم ۷۰۵ تا روز عید النحر ۷۱۲ق نگارش شده است.

مرتبط با آن می‌باشند. در موضوع آداب البحث هم، ۶ عنوان نسخه قابل معرفی هستند.

۲- «دروس اصلی»، شامل: فقه و اصول فقه.

حدود ۵۹ عنوان نسخه از نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون، در موضوع فقه هستند، که ۲۲ عنوان نسخه از آثار درسی و حواشی آنها معرفی شدند. همچنین حدود ۱۵ عنوان در موضوع اصول فقه می‌باشند؛ که ۱۳ عنوان درسی و آثار مرتبط با آنها، فهرست گشتند.

۳- «دروس جنبی»، شامل: فلسفه و کلام؛ تفسیر؛ هیأت و نجوم؛ حدیث و رجال.

در موضوع فلسفه حدود ۲۵ عنوان نسخه در کتابخانه ابن خاتون یافت می‌شود؛ که در این میان ۱۱ عنوان نسخه درسی و مرتبط با آن معرفی شدند. برخی از آثار در موضوع عرفان و تصوف نیز در میان نسخ این کتابخانه، موجود است؛ که حدود دوازده عنوان نسخه می‌باشند، و پنج عنوان آن به زبان فارسی هستند. البته چندان مشخص نیست آیا برخی از این کتب ذکر شده، مورد تدریس یا مباحثه بوده‌اند یا خیر؛ زیرا بعید است که در حوزه حیدرآباد، تدریس عرفان چشم‌گیر بوده باشد. همچنین در کتابخانه ابن خاتون، حدود ۵۸ عنوان نسخه با موضوع کلام و اعتقادات وجود دارد؛ که از میان آنها ۲۷ عنوان اثر را می‌توان جزء کتب درسی و حواشی آنها معرفی نمود. همچنین در این کتابخانه، حدود ۳۸ عنوان نسخه با موضوع تفسیر یافت می‌شود؛ که ظاهراً ۹ عنوان نسخه از آنها مرتبط با حلقه‌های درسی آن دوران بوده است. نیز، حدود هفده عنوان نسخه در موضوع هیأت و نجوم و اسطرلاب در این کتابخانه یافت شد؛ که برخی از آنها در نسخه‌ها «مجموعه» قرار دارند. در این بین، ظاهراً در حوزه علمیه حیدرآباد، درس حدیث چندان مورد نظر نبوده و بعید نیست که اگر کرسی حدیثی برقرار بوده است، از کتاب الأربعون شیخ بهایی یا شرح فارسی خود ابن خاتون عاملی بهره می‌برده‌اند. همچنین، چندین نسخه در موضوع درایه و رجال در میان نسخ شیخ محمد خاتون وجود دارد؛ ولی بعید است که مورد تدریس، واقع شده باشند.

ب- با توجه به کثرت نسخه‌های خطی و وجود عناوین متعدد کتاب‌های درسی و کمک درسی در کتابخانه شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹ق)، به نظر می‌رسد که حوزه علمیه حیدرآباد جنوب هند، در میانه قرن دهم و یازدهم، از رونق علمی لازم برخوردار بوده و منابع رایج در دیگر حوزه‌های علمیه شیعه امامیه، در این حوزه نیز به خوبی در دسترس بوده است.

منابع

۱. آبی، منصور بن حسین (۵۶۵ق)، نثر الدرر فی المحاضرات، نسخه خطی شماره ۴۴۱۶، مشهد: کتابخانه رضوی.
۲. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ط، «شرح حال و آثار محمد علی کربلایی مؤلف کتاب کشف الایات قطب شاهی»، مجله سفیه، شماره.
۳. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۱، «بررسی تاریخ وفات شیخ محمد خاتون»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.

۴. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ۵، «آثار و تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۵. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ۶، «شرح حال و زندگانی محمد خاتون پیشوای دولت قطب شاهی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۶. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ۸، «فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۷. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ۱۴، «بررسی منشأ کتابهای وقفی اسدالله خاتون عاملی»، کتاب مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۸. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ۱۵، «معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)»، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتاب مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۹. بلگرامی، علی اصغر (۱۹۲۴ق)، «مآثر دکن (متضمن بر حالات عمارات و آثار بلده حیدرآباد و مضافات بلده)، حیدرآباد: دارالطبع سرکار عالی.
۱۰. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد الله (۱۹۴۱م)، «كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، بغداد: مكتبة المثنی (نیز، بیروت: دار إحياء، دار العلوم الحديثة، ودار الكتب العلمية).
۱۱. خاتون عاملی، محمد (۱۳۷۰ق)، ترجمه قطب شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۳۳۴ س.
۱۲. سلماسی، مهدی (۱۳۹۹ش)، «آل خاتون» دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، مدخل ابن خاتون، ویرایش جدید سایت اینترنتی ۱۳۹۹/۳/۱۹ش.
۱۳. صاعدی شیرازی، نظام الدین احمد (۱۹۶۱م)، «حديقة السلاطين قطب شاهی، حیدرآباد: بی‌نا.
۱۴. فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۷۷ش)، مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.
۱۵. قنوجی، صدیق بن حسن خان (۱۳۹۵ق)، «أبجد العلوم، بیروت: دار الكتب العلمية.
۱۶. کربلایی، محمدعلی (قرن ۱۱)، ترتیب ایضاح الاشتباه، نسخه خطی شماره ۳۵۹۲، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۷. کربلایی، محمدعلی (قرن ۱۱)، شرح شافیه، نسخه خطی شماره ۳۸۳۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۸. کریمیان، لیلی (۱۳۹۳ش)، «آل خاتون» دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ج ۱۴، مدخل آل خاتون.
۱۹. معینی، محسن و اسماعیل باغستانی و خسرو باقری (۱۳۹۳ش)، مقاله «تعلیم و تربیت (تعلیم و تعلم)»، تهران: دانشنامه جهان اسلام.
۲۰. مهاجر، جعفر (۱۴۱۰ق)، الهجرة العالمية إلى إيران في العصر الصفوي أسبابها التاريخية و نتائجها الثقافية و السياسية، بیروت: دارالروضة.
۲۱. هارون بن خمیس (۱۰۳۶ق)، الفوائد العلیة فی شرح الاثنی عشریة، نسخه خطی شماره: ۲۵۰۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۲۲. والازاده، ابوالفضل و ابوالفضل حافظیان (۱۳۸۳ق)، «نگاهی به کتاب جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»، نشریه سفینه، تابستان شماره ۳.

